

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В.Н.КАРАЗІНА

ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ

КАФЕДРА ПРИКЛАДНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на тему: Особливості соціально-політичної спрямованості особистості в залежності
від організації часової перспективи

Студента 2 курсу групи ЗПС-61 другого
(магістерського) рівня вищої освіти освітньо-
професійної програми «Психологія» за
спеціальністю 053 – ПСИХОЛОГІЯ
ХОМЕНКА А.А.

Керівник: к. психол. н., доц.
КРЕЙДУН Н.П.

Чотирьохрівнева шкала оцінювання _____
Кількість балів: _____

Члени комісії _____
(підпис) (прізвище та ініціали)
_____
(підпис) (прізвище та ініціали)
_____
(підпис) (прізвище та ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ПРОБЛЕМА СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ СПРЯМОВАНOSTІ ОСОБИСТОСТІ У ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ	5
1.1. Поняття соціально-політичної спрямованості	5
1.2. Аналіз підходів до класифікації типів соціально-політичної спрямованості особистості.....	11
1.3. Поняття часової перспективи: психологічний аналіз.....	15
1.4. Теоретичне обґрунтування дослідження	21
Висновки до розділу 1.	22
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СОЦІАЛЬНО–ПОЛІТИЧНОЇ СПРЯМОВАНOSTІ ОСОБИСТОСТІ В ЗАЛЕЖНОСТІ ВІД ОРГАНІЗАЦІЇ ЧАСОВОЇ ПЕРСПЕКТИВИ.....	24
2.1. Методи дослідження.....	24
2.2. Характеристика вибірки дослідження	28
Висновки до розділу 2	30
РОЗДІЛ 3. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СОЦІАЛЬНО – ПОЛІТИЧНОЇ СПРЯМОВАНOSTІ ОСОБИСТОСТІ В ЗАЛЕЖНОСТІ ВІД ОРГАНІЗАЦІЇ ЧАСОВОЇ ПЕРСПЕКТИВИ.....	31
3.1. Результати аналізу часової перспективи досліджуваних.....	31
3.2. Кластеризація вибірки на основі показників часової перспективи	33
3.3. Результати аналізу соціально-політичної спрямованості досліджуваних .	37
3.4. Порівняльний аналіз соціально-політичної спрямованості досліджуваних кластерів з різними типами організації часової перспективи	45
Висновки до розділу 3	52
ВИСНОВКИ.....	54
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	57

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасне українське суспільство, що продовжує зазнавати наслідків тривалої війни, на сьогоднішній день перебуває в епіцентрі зіткнення двох протиборчих політичних систем: демократичної західної та тоталітарної східної. За таких умов відбувається значне зниження стійкості соціально-політичних диспозицій особистості, що неодмінно позначається на її самовідчутті і проявляється у переосмисленні минулого, зміні ставлення до сьогодення та перегляді майбутніх планів.

Крім того, сам по собі військовий конфлікт суттєво впливає на життєві орієнтири та цінності громадян, оскільки він змушує змінювати особисті цілі, соціальні ідеали та майбутні пріоритети, передусім, тому що в період війни сприйняття часового горизонту значною мірою звужується, і короткострокові рішення набувають найбільшої затребуваності.

Отже, дослідження соціально-політичної спрямованості особистості в залежності від організації часової перспективи набуває особливої актуальності.

В рамках поточної роботи ми маємо на меті вивчити закономірності, що пов'язують, з одного боку, соціально-політичну спрямованість, а, з іншого, - характер репрезентації часової перспективи – з тим, щоб віднайти потенційно найбільш прийнятне співвідношення даних феноменів, яке б вказувало на максимально продуктивний профіль особистості, здатний забезпечити їй у високій ступені ефективне функціонування у складній соціально-політичній ситуації сьогодення. На наш погляд, виявлення особливостей соціально-політичної спрямованості особистості, що має найбільш позитивну організацію часової перспективи, дозволить отримати певний орієнтир, образ, на який у майбутньому можна буде рівнятися в рамках виховної роботи з формування здорового суспільства, сповненого оптимізмом та установками на майбутній розвиток.

Мета роботи: визначити особливості соціально-політичної спрямованості особистості в залежності від часової перспективи.

Об'єкт: соціально-політична спрямованість особистості.

Предмет: соціально-політична спрямованість особистості в контексті організації часової перспективи.

Завдання: 1) Теоретичний аналіз проблеми соціально-політичної спрямованості особистості в соціально-психологічних дослідженнях.

2) Дослідження часової перспективи особистості та виділення типів її організації.

3) Дослідження соціально-політичної спрямованості особистості.

4) Порівняльний аналіз соціально-політичної спрямованості особистості між групами з різною організацією часової перспективи.

Гіпотеза. Ми припускаємо, що організація часової перспективи визначає соціально-політичну спрямованість особистості.

Методи:

1) Методика дослідження соціально-політичної спрямованості (Г. Айзенк).

2) Шкала Р. Лайкерта з вивчення виразності політичних установок (у модифікації В.В. Москаленко).

3) Методика часової перспективи (Ф. Зімбардо).

Методи матстатистики:

1) Для аналізу виразності досліджуваних якостей використані описові статистики.

2) Для виділення груп з різною організацією часової перспективи використано кластерний аналіз – метод к-середніх.

3) Для порівняння груп використано метод Манна-Уїтні.

Вибірка. У дослідженні взяли участь 83 особи у віці від 23 до 58 років. Серед них – 46 чоловіків і 37 жінок.

Практична значущість нашої роботи вбачається нами в тому, що на основі її результатів можна бути розробляти програми прогнозування суспільно-політичних настроїв, в залежності від особливостей організації часової перспективи громадян.

РОЗДІЛ 1. ПРОБЛЕМА СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ СПРЯМОВАНOSTІ ОСОБИСТОСТІ У ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

1.1. Поняття соціально-політичної спрямованості

Сплеск наукового інтересу до феномену соціально-політичної спрямованості у сучасних дослідженнях підтверджується поточною актуалізацією вивчення низки конструктивів, з яких зазначена спрямованість складається. Згідно з Дж. Кертіс та К. Брайсон [33], цими складовими є: соціально-політичні орієнтації особистості, її соціально-політичний статус, політична культура, соціально-політична залученість та активність, політична соціалізованість, політична ідентичність та соціально-політичні диспозиції.

Поняття соціально-політичної спрямованості активно розробляється, як у вітчизняній, так і в зарубіжній психології. Зокрема, М. Гордієнко ставить питання можливості психологічного вимірювання даного феномену [5]. І, у спробі дати на нього відповідь, в якості індикатору, що відображує характер соціально-політичної спрямованості особистості автор пропонує категорію соціально-політичного статусу – систему світоглядних особистісних координат, на основі яких відбувається формування способу життя і політичних цінностей особистості. З цієї позиції дослідником наводиться трьохкомпонентна модель соціально-політичної спрямованості. По-перше, мова йде про таку її складову, як соціально-політичний стан – явище, що вказує на особливості системи політичних відносин особистості та її суспільних взаємозв'язків. Соціально політичний стан, згідно з М. Гордієнком, може визначатися на основі набуття особистістю авторитетності та власної унікальної політичної ролі у суспільстві, політичних обов'язків та прав, та спроможності бути залученою в управлінський аспект політичного життя суспільства. Другий компонент соціально-політичної спрямованості, згідно з дослідником, - соціально-політичний престиж, а також – вмотивованість до здійснення політичної активності. В даному випадку дослідник має на увазі детермінанту, що визначає характер виконання соціально-політичних функцій, які

бере на себе кожний окремо взятий член суспільства. Нарешті, третій компонент – соціально-політична позиція, - тобто, параметр, що визначає соціально-політичний аспект самоставлення особистості, її оцінку себе, як суб'єкта політичного життя суспільства, самовизначення, самоусвідомлення, тощо. Дана позиція є універсальною в тому контексті, що проявляється не тільки в тих сферах, що стосуються політичної активності, а й у життєдіяльності загалом [5].

Соціально-політична спрямованість, на думку О. Стегнія, має визначатися в контексті політичної культури особистості [27]. Автор окреслює її, як систему інтеріоризованих знань, уявлень та відношень щодо існування суспільства, ґрунтованих на установках і орієнтаціях, які є визначальними у навігації особистості в соціально-політичній площині власної життєдіяльності. При цьому, згідно з дослідником, даний феномен проявляється, як на внутрішньособистісному рівні, регулюючи життєдіяльність окремо взятої людини, так і на рівні зовнішньоособистісному, - тобто, у вимірі політичних систем та процесів, з одного боку, отримуючи з них специфічні знання, а, з іншого – коригуючи їх в рамках двосторонньої взаємодії з ними.

Схожої думки дотримується М. Остапенко, яким соціально-політична спрямованість визнається в якості одного зі структурних елементів політичної культури особистості [17]. Автором наводиться низка характеристик, за допомогою яких, на його думку, можна описати дану категорію. По-перше, це – суб'єктивність – характеристика, що вказує на відображеність соціально-політичної спрямованості крізь призму суб'єктивних символів, цінностей, орієнтацій, установок та вірувань, що мають відношення до політичного життя. По-друге – узгодженість поведінки та політичної свідомості – згідно з М. Остапенком, соціально-політична спрямованість не може визначатися у відриві від того, як вона проявляється у реальному житті. По-третє – пов'язаність соціально-політичної спрямованості із процесами найвищої усвідомлюваності: вона не може бути сформована виключно на основі базових індивідних властивостей, оскільки передбачає ретельний аналіз суспільно-політичного життя з позиції зрілої особистості. На основі даного критерію можна чітко розподіляти істинну соціально-політичну спрямованість та спрямованість,

засновану на сліпому фанатизмі, сформовану на некритичному сприйнятті пропаганди.

Згідно з В. Кутирьовою, основним джерелом формування соціально-політичної спрямованості є комплекс політичних орієнтацій, що виникли в певному соціокультурному середовищі [12]. На думку дослідниці, політичні орієнтації формуються в конкретних ситуаціях, і вже далі на їхній основі вони трансформуються або навпаки – не трансформуються у політичну дію. Так, за умови сприятливих мікро- і макросоціальних обставин у членів суспільства формується позитивне ставлення до політичних інститутів, що створює вкрай сприятливі умови для перетворення політичної орієнтації у дію. Натомість, за несприятливих умов відбувається зворотній процес: вираження орієнтацій в діях отримує меншу цілеспрямованість та рішучість, завдяки чому вірогідність перетворення орієнтації на дію сильно знижується. У зв'язку із цим В. Кутирьова вводить поняття міри практичності соціально-політичної спрямованості, яке відображує можливий вплив на життєдіяльність суспільства, як спрямованості окремо взятої особистості, так і загальних тенденцій у спрямованості цілої популяції.

У наукових доробках О. Бабкіної соціально-політична спрямованість визначається, як вектор розвитку особистості, що утворюється в ході формування її політичної культури за рахунок політичної соціалізації [1]. Дослідницею встановлено, що в рамках соціально-політичної спрямованості особистості проявляється велике різноманіття аспектів життєдіяльності, що інтегрують параметри функціонування людини, як на індивідуальному, так і на суспільному рівнях: політична поведінка та свідомість, орієнтації та оцінки політичного аспекту власного існування, духовно-практична реалізація політичних знань тощо. При цьому О. Бабкіна наполягає на необхідності диференціації поведінкової, пізнавальної, оцінної та емоційної складових соціально-політичної спрямованості. Зокрема, поведінковий компонент вказує на міру реалізації соціально-політичної спрямованості у конкретних діях та вчинках людини; пізнавальний – на ступінь відкритості та готовності особистості до набуття політичних знань та компетенцій, -

відповідно, до постійного коригування та вдосконалення соціально-політичної спрямованості; оцінний – на спроможність до адекватного аналізу поточної суспільно-політичної ситуації; і емоційний – на особливості афективного ставлення особистості до всіх соціально-політичних процесів, до яких вона є залученою.

Згідно з К. Габрук, соціально-політична спрямованість утворюється на стику ціннісних орієнтацій особистості та її соціально-політичної активності, оскільки авторка розглядає цінності в якості одного з провідних чинників, на основі яких утворюється зазначена активність [3]. При цьому дослідницею підкреслюється, що мова йде не тільки про цінності у вузькому сенсі їхнього значення, а й про мотиви суспільно-політичної активності та смисложиттєві орієнтації. К. Габрук виходила з того, що мотиваційні чинники визначають міру соціально-політичної активності, а взаємодія ціннісних та смисложиттєвих орієнтацій – її характер, тим самим надаючи соціально-політичній спрямованості, як валентності, так і змістовного наповнення.

З позиції визнання ціннісних орієнтацій, як основного джерела формування соціально-політичної спрямованості, розглядав даний феномен і В. Козьма [10]. Дослідником відзначалося, що особистісні цінності, які впливають на характер соціально-політичної спрямованості можуть бути умовно розподіленими на два класи: загальні та політично-специфічні. До загальних відносяться: порядок, справедливість, безпека, свобода, рівність, добробут, мир тощо. Серед політично-специфічних автором виділялися: батьківщина, держава, патріотизм, демократія, громадянсько-політичний активізм на противагу інертності, влада, революція, реформа, самоврядування і т.д. В. Козьма відзначав, що кожна із наведених цінностей може розглядатися в якості одного з параметрів, що у комплексі визначають загальну соціально-політичну спрямованість особистості.

Згідно з С. Кисельовим, соціально-політична спрямованість – це продукт протиборства індивідуального та соціального аспектів особистості, що відбувається в рамках її нескінченної адаптації до суспільно-політичного життя [9]. На думку автора, сьогоденні тенденції відображують стрімке прагнення людини до зниження надмірної залежності від соціального оточення, не дивлячись на наявність беззаперечної соціальної природи формування особистості, - і, з цієї точки зору,

соціально-політична спрямованість повністю базується на мотивації знайти оптимальний баланс між засвоєнням зовнішньо-політичних цінностей та реалізацією індивідуальних, що у підсумку знаходить своє відображення у мірі політичної свободи.

Як відзначав І. Монолатій, що соціально-політична спрямованість – це засіб досягнення особистістю політичної ідентичності – тобто, здатності до формування визначеної позиції у політичному просторі життєдіяльності [14]. На думку автора, установка на політичну самоідентифікацію є важливою в двох основних аспектах. По-перше, мова йде про формування самоусвідомлення та рефлексивності на внутрішньоособистісному рівні, що є надзвичайно важливим для формування особистісної зрілості. По-друге, - політична ідентичність є вкрай вагомим для екзистенційного забезпечення існування всієї нації, як такої.

За О.М. Лактіоновим, соціально-політичну спрямованість особистості слід розуміти як результат акумуляції досвіду, отриманого людиною на основі політичної залученості – тобто, її залежності від наявних соціально-політичних структур і навколишнього морально-психологічного клімату [13]. Як зазначав автор, ця акумуляція відбувається на тлі виразної бімодальності політичної свідомості, для якої, з одного боку, характерне спрямування на звичні, проте, не завжди актуальні соціально-політичні дії, а з іншого – на дії більш актуальні, проте ще не опановані. Також дослідник зазначав, що, як і весь індивідуальний досвід в цілому, соціально-політична спрямованість може характеризуватися низкою координат: категоріальним простором, системністю, підструктурами, функціями, суб'єктністю, системоутворюючими чинниками, структурно-динамічною організацією, тощо. При цьому, виділяючи у досвіді три компоненти, - зокрема, соціальний, особистісний та мнемічний, О. Лактіонов відзначав, що будь-яка особистісна спрямованість, в тому числі і соціально-політична, формується на основі взаємодії цих компонентів. Так, мнемічна складова забезпечує змістовне підґрунтя для утворення певної спрямованості; соціальна – визначає орієнтири, на основі яких формується вектор спрямованості; особистісна – створює основу для самоінтерпретації людиною себе і її узгодження із зазначеним вектором

спрямованості.

Відзначимо, що виразних відмінностей у розумінні феномену соціально-політичної спрямованості в рамках зарубіжної психології немає. Зокрема, Г. Дімдінз, Г. Монтгомері та М. Сендгрєн розглядають соціально-політичну спрямованість, як інтегруючу ланку, що визначає характер формування політичної орієнтації на основі цінностей та світогляду особистості [34]. Дослідниками відзначається, що з такої точки зору соціально-політичну спрямованість слід визнавати, як відображене у самооцінці вираження індивідуальної системи політичних, соціальних, та економічних переконань особистості щодо належної життєдіяльності самої людини у суспільстві, та функціонування суспільства в цілому.

В рамках досліджень Д. Марчхенд та колег соціально-політична орієнтація визначалася, як результат інтеграції політичної ідентифікації та ідеології, що приймається особистістю, внаслідок якої у підсумку визначається міра соціально-політичної залученості людини [48]. Автори підкреслили, що викривлення та негативізація соціально-політичної спрямованості в ході її формування може мати вкрай негативні наслідки для особистості, що проявляються, передусім, у виникненні виразного відчуття соціальної несправедливості, відчуженості, неспроможності бачити можливості для нормального існування у суспільстві.

Дослідники А. Фернхем та М. О'Криві визначали соціально-політичну спрямованість, як категорію, що поєднує в собі два відносно автономні явища: з одного боку, особистість з усіма її унікальними характеристиками, а, з іншого, - політичні орієнтації [38]. Зокрема, автори встановили зв'язок між невротизацією особистості та адекватністю її залученості у політичне життя, який може мати різний характер, в залежності від того, до якого соціального класу належить людина.

Колектив авторів на чолі з М.К. Лі визначили, що соціально-політична спрямованість, передусім, є світоглядною позицією особистості, що бере своє джерело у соціокультурному середовищі і базується на усвідомленому прийнятті тих чи інших соціально-політичних цінностей [45]. Проте, на думку авторів, окрім

когнітивного компоненту, що визначає соціально-політичну спрямованість, значною мірою це робить і прагнення людини до приналежності, або до соціально-політичної ідентифікації з певною спільністю.

Таким чином, ми бачимо, що на сьогоднішній день існує доволі багато концепцій, що дають визначення поняттю соціально-політичної спрямованості особистості. І, не дивлячись на те, що в їхніх рамках робляться різні акценти у цьому визначенні, говорити про кардинальну відмінність розуміння соціально-політичної спрямованості в її інтерпретації різними науковцями неможна. Узагальнюючи розглянутий матеріал, зазначаємо, що соціально-політична спрямованість особистості – це система особистісних диспозицій, які визначають характер життєдіяльності людини у соціально-політичній площині суспільних відносин, яка охоплює соціально-політичні орієнтації, соціально-політичний статус, політичну культуру, соціально-політичну залученість, активність, політичну соціалізованість та політичну ідентичність. Передусім, соціально-політична спрямованість особистості проявляється у прийнятті або неприйнятті певного політичного устрою, ставленні до влади та характері реагування на суспільно-політичні процеси, що відбуваються з людиною.

1.2. Аналіз підходів до класифікації типів соціально-політичної спрямованості особистості

Як ми могли бачити з попереднього підрозділу, на сьогоднішній день існує доволі багато думок щодо визначення пріоритетних позицій, з яких слід розглядати соціально-політичну спрямованість особистості. Враховуючи це, однотайності у підході до класифікації конкретних типів цієї спрямованості також немає.

Так, М. Гордієнко, беручи за основу співвідношення трьох компонентів соціально-політичної спрямованості (стану, вмотивованості до здійснення політичної активності та соціально-політичної позиції), виділив три типи соціально-політичної спрямованості особистості [5].

Перший тип умовно названий дослідником «пересічним суб'єктом політичного життя». Йому притаманна спрямованість на відносну суверенність у

системі політичних процесів суспільства, проте, ця суверенність зазвичай не є пов'язаною з цілеспрямованим виконанням соціально-політичних функцій.

Другий тип – «представник політичної сили» - особистість, для якої характерна спрямованість на соціально-політичну роль, що визначається насамперед за рахунок формального статусу, наданого їй в рамках здійснення певних суспільно-політичних функцій.

Третій тип – «політичний лідер» - особистість, яка спрямовується на реалізацію владних суспільно-політичних функцій, що передбачає широкий діапазон інструментів впливу на інших учасників громадського життя суспільства.

За Р. Кохеном основою класифікації типів соціально-політичної спрямованості особистості є міра сензитивності людини по відношенню до інновацій, - тобто, ступінь відкритості суб'єкта суспільного життя до нового політичного досвіду [32]. Відповідно, згідно з автором, спрямованість може бути або відкритою (такою, що передбачає спрямування на опанування інновацій) або закритою (що зосереджує особистість на соціально-політичних діях, що є виключно добре знайомими для неї).

Згідно з Дж. Коленчем, типи соціально-політичної спрямованості мають визначатися на основі характеру взаємодії репрезентації в окремо взятій особистості політичної культури, політичної формації та політичної системи [44]. У підсумку дослідником було виділено такі типи спрямованості, як: буржуазно-демократична (базується на ідеях класичного лібералізму і демократії, що передбачають індивідуалізм, спрямованість на обмежене втручання держави у справи особистості, підтримку ринкової економіки та приватної власності, демократичних інститутів); традиційна (орієнтація на збереження усталених цінностей, норм і суспільних інститутів, для якої характерні консерватизм, повага до авторитету влади, пріоритетність спільних цінностей над індивідуалізмом, виразний патріотизм та невизнання необмеженості політичних реформ); та соціал-демократична (орієнтація на прийняття поєднання ідей соціальної справедливості, рівності та демократії в умовах ринкової економіки).

Олег Михайлович Рудакевич запропонував розділяти типи соціально-

політичної спрямованості на основі базових цінностей, на які найбільшою мірою орієнтується особистість [25]. У відповідності до цього, автором виділено спрямованість елітарну (базується на переконанні особистості в тому, що суспільство повинно управлятися привілейованою елітою, тобто групою найбільш освічених, компетентних, впливових або заможних людей); громадянську (ґрунтується на орієнтації в бік активної участі особистості в житті суспільства та дотриманні принципів громадянської відповідальності) та архаїчна (спрямованість на відновлення або збереження давніх, традиційних форм суспільної організації та управління).

Семуель Хантінгтон спробував виділити типи соціально-політичної спрямованості особистості на основі таксономічного аналізу, - тобто, в ході поетапного виділення критеріїв класифікації з подальшою перевіркою придатності отриманих варіацій класифікації [41]. У підсумку дослідником було запропоновано два типи соціально-політичної спрямованості: перший – який умовно може називатися релігійно-світоглядним, - характеризується визнанням високої взаємозалежності проміжного та кінцевого смислу людської екзистенції, - тобто, при такій спрямованості уся соціально-політична активність особистості універсально регулюється не тільки поточними життєвими задачами, а й глобальними питаннями, пов'язаними з існуванням всього суспільства на протязі відносно великої часової перспективи. Другий тим, згідно з Хантінгтоном, - інструментальний. Для такої спрямованості характерне відокремлення проміжних цілей існування людини від кінцевих, - відповідно, соціально-політична спрямованість набуває більш прикладного, більш практичного характеру. В даному випадку вона характеризується більшою відкритістю по відношенню до демократичних цінностей, до інновацій та нового досвіду.

В рамках розробки аналізованої проблематики М. Щербак розробив типологію соціально-політичної спрямованості особистості на основі функціонального підходу до даної категорії [30]. Так автором було виділено: інтеграційно-активаційну спрямованість (характеризується прагненням до активної участі у суспільному житті та інтеграції різних соціальних груп задля досягнення

спільної мети), інтеграційно-пасивну (передбачає прагнення до збереження соціальної інтеграції та єдності суспільства, але без активної участі в соціально-політичних процесах), дезінтеграційно-активаційну (характеризується спрямуванням на індивідуалістичну активність) та дезінтеграційно-пасивну (відзначається прагненням до реалізації виключно власних інтересів без проявів активності у суспільно-політичному житті соціального середовища).

Олександр Григорович Стегній запропонував розробку типологізації соціально-політичної спрямованості особистості на основі двовимірної моделі політичної активності людини, до якої входять дві дихотомічні шкали: 1) «Активність-пасивність», - що визначає міру участі людини у суспільно-політичних процесах; та 2) «Демократія-тоталітаризм», - що визначає міру прихильності людини до одного з політичних режимів, відображених у цій шкалі [27]. У підсумку автором були виділені: активна тоталітарна, пасивна тоталітарна, активна демократична та пасивна демократична соціально-політична спрямованість. Для активно-тоталітарної спрямованості характерна орієнтація політичної свідомості на максимальний владний тоталітаризм при високій готовності до дієвого відстоювання власної позиції. Пасивна тоталітарна спрямованість все ще передбачає орієнтацію політичної свідомості на тоталітаризм, проте, - без диспозиції до фактичної демонстрації такої орієнтації за рахунок дій та вчинків. Активна демократична спрямованість вказує на прихильність демократичним цінностям, яка супроводжується готовністю їх відстоювати і боротися за них. Відповідно, пасивна демократична спрямованість має на увазі визнання особистістю демократичних цінностей, як найбільш прийнятних, при тому, що ця особистість не має наміру докладати власні зусилля для їхнього загального поширення.

Продовжуючи розробку питання протиставлення особистісного відношення до різних політичних цінностей, як основи для класифікації типів соціально-політичної спрямованості, В. Козьма пропонує три напрямки, за якими можна диференціювати дане явище [10]. По-перше, це – ліберально-демократична проти авторитарно-патріархальної спрямованості. По-друге – традиційно-ціннісна проти індивідуально-ціннісної спрямованості. І, нарешті, - національно-державна проти

відкрито-суспільної спрямованості. Тобто, автор вказує на три виміри класифікації типів соціально-політичної спрямованості, які можуть бути репрезентовані паралельно, і, в залежності від схильності до певного полюсу кожного параметру має утворюватися певний унікальний тип, що визначається співвідношенням ставлень до політичних устроїв, цінностей, та відношень до суспільства.

Отже, ми бачимо, що на сьогоднішній день відсутня однозначність щодо визначення єдиного принципу класифікації типів соціально-політичної спрямованості. Проте, всі підходи до даного питання об'єднує обов'язкове врахування не просто формальної залученості особистості до певних суспільно-політичних процесів, а й системи її суб'єктивних відношень, оцінок та відчуттів щодо цих процесів, які, проходячи крізь контекст особистісних особливостей, формують особистісні диспозиції, що визначають специфіку життєдіяльності людини.

1.3. Поняття часової перспективи: психологічний аналіз

Формування акцентованого наукового інтересу до феномену часової перспективи прийнято пов'язувати із дослідженнями К. Левіна, що здійснювалися в першій половині двадцятого століття, коли все більшої популярності набувала критика радикального біхевіоризму, який був у високій ступені популярним аж до 1920-х років.

Підтримуючи зазначену критику, Левін зазначив, що поведінку людини неможливо пояснити, спираючись виключно на ті рамки, що визначаються процесом реагування на стимули, і, зокрема, дослідник мав на увазі не тільки необхідність розширення класичної схеми «стимул-реакція» вглиб особистісних структур, а й охоплення часового вектору [47]. Автором підкреслювалося, що особливості поведінки людини значною мірою детермінуються його досвідом, а також – майбутніми устремліннями, - тобто, минуле та майбутнє К. Левін розглядав, як чинники, що можуть істотно змінити характер відповіді індивіда на зовнішнє збурення.

У зв'язку з цим дослідник ввів поняття часової перспективи, в яке ним

вкладався комплекс уявлень та оцінок особистості про власне сьогодення, майбутнє і минуле, що визначають кордони його «психологічного поля». Приділивши значну частку уваги даному явищу, Левін встановив низку психологічних закономірностей. По-перше, була встановлена властивість часової перспективи змінюватися із дорослішанням людини, - наприклад, мова йде про розширення цієї перспективи, за якої людина за мірою зростання стає все більш спроможною до глибокого аналізу свого давнього досвіду, а також – до віддаленого (відтермінованого) планування. Також, науковцем було вказано на набуття з віком людиною більш реалістичної часової перспективи, для якої характерне все більше зростання розмежування фантазійності та об'єктивності.

Уільям Джеймс був прибічником визнання когнітивної природи часової перспективи [43]. Так, автором зазначалося, що уявлення себе людиною у часовому просторі ґрунтується на системі знань про минуле і уявлень про майбутнє, які інтегруються у сьогоденному моменті, за рахунок чого утворюється нескінченний в масштабах кожної окремо взятої людини життєвий потік.

Віктор Франкл виходив з того, що часова перспектива є наслідком виключно суб'єктивної інтерпретації особистістю подій, що були у минулому, подій, що відбуваються з нею у кожний конкретний момент, та подій, що є запланованими на майбутнє [37]. Згідно з дослідником, така інтерпретації ґрунтується на системі ціннісних орієнтацій, - отже, саме ціннісні орієнтації визнавалися Франклом в якості головного джерела формування особливостей часової перспективи особистості.

За Л. Френком, існують два основних закони, які, на думку автора, мають вичерпно пояснювати особливості функціонування часової перспективи [36]. По-перше, - це закон взаємообумовленості минулого, сьогодення та майбутнього. Так, згідно з автором, оскільки мова йде не про об'єктивний вплив часу, а про його суб'єктивне сприйняття особистістю, у часовій перспективі не тільки минуле та сьогодення можуть впливати на майбутнє, а й майбутнє може впливати на поточний момент і минуле, в залежності від свого змісту, визначаючи характер ставлення до подій, що минули. Такий підхід пізніше ліг в основу футурогенної теорії пам'яті

Г.К. Середи [42], згідно з якою особливості мнемічних процесів у теперішньому, а також їхнє спрямування на минулий досвід, значною мірою визначаються інтенціональними процесами, що мають відношення до майбутнього.

Другий закон, згідно з автором, вказує на виключну соціокультурну природу часової перспективи. В першу чергу, тут мова йде про те, що уявлення про плин часу, про події, які трапляються з людиною в ході цього, про широту часової перспективи, про можливості планування, звернення до минулого досвіду і т.п. неможливо розглядати у відриві від контексту соціального середовища, адже саме останнє визначає доцільність параметрів перелічених складових.

Згідно з К. Ленінгс, часова перспектива утворюється на основі поєднання когнітивних та емоційних процесів, що виникають в ході життєдіяльності людини [46]. Автором говорилося про те, що, проходячи часовим вектором, людина отримує певні емоційні сигнали, які формують систему афективних відношень до подій минулого, сьогодення та майбутнього. Далі за рахунок когнітивних процесів ці події певним чином інтерпретуються, і, в залежності від результатів такої інтерпретації, людина формує співвідношення орієнтацій в бік кожного з часових вимірів.

Також, двокомпонентну модель формування часової перспективи запропонував Дж. Хурнет, - тільки в ній автором було зроблено висновок про формування даного феномену на основі таких компонентів, як когнітивний та поведінковий [40]. На основі характеру взаємодії цих складових автором було виділено п'ять рівнів структурної організації часової перспективи. Найнижчий – реальна поведінка, що визначає взаємодію особистості з темпоральними зонами. Далі – позаособистісний зміст, що, згідно з дослідником, визначає ставлення до часової перспективи в контексті історичних та соціальних подій. Після цього рівня – рівень особистісного динамічного змісту, - бажання, плани та очікування щодо подій часової перспективи. Далі – когнітивний зміст особистості, - тобто, система знань про події, що відбувалися, відбуваються, або мають відбутися. Нарешті, останній рівень – фантастичний зміст, - все, що стосується включення уяви у формування часової перспективи.

На відміну від попередніх дослідників, П. Фресс заперечував

односпрямований характер природи часової перспективи (тобто, її виключний вектор від минулого через сьогодні у майбутнє, подібний до вектору хронологічного плину часу) [35]. Натомість, дослідник наполягав на необхідності розгляду даного явища, як багатовимірного феномену, ввівши поняття «часового кругозору», підкреслюючи, що в його рамках людина здатна сформувати часову орієнтацію у будь-який бік, і у будь-якій площині. На доказ своїх слів дослідник наводив стійкі словосполучення, усталеність яких підтверджує їхню актуальність: «людина, що живе минулим», «людина, що не думає про майбутнє», «людина, що живе одним днем» тощо.

Мотиваційний підхід до проблеми часової перспективи був розроблений Ж. Нюттеном [49]. Дослідник зауважив, що не сам по собі час, а його зміст (зокрема, події), формуючи мотивацію особистості до його досягнення, формує часові виміри, а також – їхню широту та насиченість. Згідно з даним положенням, в залежності від мотивації, людина сама владна визначати кордони минулого, сьогодні та майбутнього. Так, те, що пов'язано із втратою мотивації, буде тяжіти до минулого, навіть якщо воно фізично репрезентовано у теперішньому моменті, та буде лишатися з людиною у майбутньому. Натомість, орієнтація на звернення до важливого минулого досвіду буде актуалізувати цей досвід і у сьогодні, і в майбутньому. Або ж, відтермінована мета може розглядатися, як результат сьогоднішніх дій, репрезентований у майбутньому.

Жозефом Нюттеном була запропонована теоретична модель часової перспективи, що містить три компоненти [49]. Перший з них – це часові установки, – те, що визначає міру позитивності (або негативності) у ставленні та налаштуванні на певні темпоральні зони. Другий – часова орієнтація, – феномен, що визначає особливості поведінкової активності людини, що реалізуються з обов'язковим урахуванням часових чинників. Третій – власне часова перспектива – бачення особистістю з позиції сьогодні – в один бік свого минулого; в інший – майбутнього. Подібно до фізичної перспективи, автор вбачав у перспективі часовій аналогічні параметри: протяжність, глибину, реалістичність та структурованість. Крім того, аналогію з фізичною перспективою дослідник вбачав і у подібності

сприйняття об'єктів, в залежності від їхньої віддаленості. Так, з огляду на фізіологічну специфіку, людина не має змоги для деталізованого розгляду предмету, що знаходиться на відчутно великій відстані. Аналогічним чином віддалена у часі мета, хоч і може доволі чітко усвідомлюватися, проте, як правило, вона носить вкрай узагальнений, неструктурований характер. І в обох випадках наближення об'єкта буде означати беззаперечне збільшення його деталізації, чіткості, досяжності тощо.

Дослідник спробував виділити категорію «нормальної часової перспективи», або часової перспективи, що формується і розвивається у відповідності до нормативних закономірностей. У підсумку Нюттеном було визначено, що такою перспективою слід вважати ту, за якої людина точно, адекватно та безпомилково співвідносить події свого життя з фактичним часом їхнього виникнення, розставляючи на власному темпоральному векторі певні примітки, названі Нюттеном «часовими маркерами». Ці маркери, в свою чергу, слугують людині в якості певних орієнтирів для коригування її життєдіяльності у моменті сьогодення.

Разом з В. Ленсом Нюттен дійшов висновку, що самі по собі темпоральні зони часової перспективи не являють собою гомогенні явища [50]. Зокрема, майбутнє поєднує в собі два компоненти: динамічний, - який визначає зміни та трансформації у процесах цілепокладання, та когнітивний, - що забезпечує процеси прогнозування, передбачення та моделювання майбутнього. Аналогічні складові виділяються авторами і щодо сьогодення та майбутнього, - тільки вже не в контексті передбачення, а фактичного аналізу та інтерпретації подій в даних темпоральних зонах.

За Т. Гісме, часова перспектива визначається, як органічна властивість особистості, що розвивається за рахунок аналізу минулого та сьогодення, а також – передбачення майбутнього [39]. Автор відштовхувався від того, що зазначені процеси є головним чинником, що визначає структурованість та організованість часової перспективи.

Одним з найбільш відомих імен, що виникають в контексті вивчення часової перспективи, є Ф. Зімбардо [55]. Дослідник був першим, хто запропонував тривимірне підґрунтя для пояснення природи формування часової перспективи.

Передбачалося, що в цьому процесі беруть участь емоційна, соціальна та когнітивна складові функціонування особистості.

Крім того, емпіричним шляхом Ф. Зімбардо виділив найбільш повну модель часової перспективи, відому на сьогодні. До неї увійшли: позитивне минуле (визнання цінністю свого минулого досвіду); негативне минуле (неприйняття свого минулого досвіду); фаталістичне сьогодення (переконаність у власній неспроможності впливати на формування поточного моменту); гедоністичне сьогодення (обмеженість перспективи поточним моментом) та майбутнє (спрямування на прийдешню перспективу) [55].

Зазначимо, що виділення автором протилежних конструктів, як окремих складових часової перспективи (на противагу не виділенню їх, як двох полюсів єдиної шкали минулого) є у високій ступені виправданим, адже, як зазначав Ф. Зімбардо, дихотомічну природу, яка б протиставляла негативне та позитивне минуле, неможливо довести, і співвідношення цих двох складових може бути доволі різноманітним. Зокрема, людина може негативно ставитися до минулого, але при цьому відчувати ностальгію за ним; або навпаки, – визнавати його корисним досвідом, але таким, що травмує і т. д.

Концепція часової перспективи Ф. Зімбардо стала, мабуть, найбільш вагомю у сучасній психологічній науці, і переважна більшість сучасних досліджень в якості методологічного підґрунтя беруть саме її.

Так, спираючись на дану концепцію, В.В. Плохих встановив, що часова перспектива значною мірою є пов'язаною із психологічними захисними механізмами [21], копінг-поведінкою [20] та позитивністю характеру особистісної життєдіяльності [51; 52].

В ході розробки проблематики часової перспективи К. Паворозник дійшов висновку, що характер даного феномену значною мірою залежить від життєстійкості та життєтворчості особистості, а також – від здатності до об'єктивації інтерпретації подій особистого життя [22].

У дослідженні Л.М. Яворовської та Т.І. Коноплянко було встановлено, що часова перспектива набуває своєї довершеності вже після проходження особистістю юнацького віку. До цього їй притаманна доволі відчутна розмитість та

малоструктурованість [31].

Таким чином, часова перспектива – це система уявлень особистості про свій минулий досвід, своє сьогодення та майбутнє, що формується за рахунок когнітивного відношення до подій та об'єктів, розташованих у часовому просторі, і завдяки якій утворюється комплекс особистісних диспозицій, що визначають характер життєдіяльності людини. Головна відмінна риса часової перспективи, що відділяє її від категорії об'єктивного плину часу, - це суб'єктивність, через яку віднесення особистістю тих чи інших подій свого життя до певних темпоральних зон може носити нестабільний та нелінійний характер.

1.4. Теоретичне обґрунтування дослідження

В ході планування емпіричного дослідження ми маємо визначитися з двома головними питаннями:

1) Який підхід взяти за основу у визначенні соціально-політичної спрямованості особистості?

2) На яку концепцію спиратися в ході виділення типів організації часової перспективи?

Обидва питання зумовлені великим різноманіттям підходів, як до проблеми соціально-політичної спрямованості особистості, так і до проблеми організації часової перспективи, виявленим нами в рамках теоретичного аналізу.

Щодо першого питання, - його вирішення ми вбачаємо у пошуку узагальнень та спільностей, характерних для всієї лінії досліджень цього напрямку. Так, нами було встановлено, що соціально-політична спрямованість особистості являє собою систему особистісних диспозицій, які визначають характер життєдіяльності людини у соціально-політичній площині суспільних відносин, яка охоплює соціально-політичні орієнтації, соціально-політичний статус, політичну культуру, соціально-політичну залученість, активність, політичну соціалізованість та політичну ідентичність. Передусім, соціально-політична спрямованість особистості проявляється у прийнятті або неприйнятті певного політичного устрою, ставленні до влади та характері реагування на суспільно-політичні процеси, що відбуваються з людиною. Отже, при розробці дослідницького дизайну ми маємо обов'язково

врахувати ці три складові.

Зокрема, прийняття або неприйняття певного політичного устрою та характер реагування на суспільно-політичні процеси може бути успішно вивчений за допомогою Методики дослідження соціально-політичної спрямованості Г. Айзенка (в україномовній адаптації О.М. Кокун) (див. п. 2.1). Ставлення до влади може бути вивчено за допомогою Шкали Р. Лайкерта з вивчення виразності політичних установок (у модифікації В.В. Москаленко) (там же).

Стосовно виділення типів організації часової перспективи – ми бачили, що на сьогоднішній день існує доволі багато моделей, які пропонують власне бачення даного феномену: це і когнітивно-емоційна концепція К. Леннінгса, і когнітивно-поведінкова – Дж. Хурнета, і мотиваційний підхід Ж. Нюттена тощо. Проте, як зазначалося нами в рамках теоретичного розділу, на сьогоднішній день найбільш повною і найбільш деталізованою є модель часової перспективи Ф. Зімбардо, згідно з якою у часовій перспективі виділяються: позитивне минуле; негативне минуле; фаталістичне сьогодення; гедоністичне сьогодення та майбутнє.

Такий підхід дозволяє у доволі повній мірі охопити відразу два виміри функціонування особистості: безпосереднє відношення до темпоральних зон; та типове змістовне наповнення цього відношення.

При цьому модель Ф. Зімбардо дає широкі можливості для пошуку характеру взаємовідношень складових часової перспективи, виділяючи на основі цих взаємовідношень унікальні профілі організації часової перспективи.

Отже, у визначенні соціально-політичної спрямованості особистості при плануванні подальшого емпіричного дослідження ми спираємося на узагальнене визначення, отримане на основі виділення характеристик даного явища, визнаних більшістю дослідників, що займалися розробкою даної проблематики.

А при визначенні основи дослідження часової перспективи вибір зупинився на п'ятифакторній моделі даного феномену Ф. Зімбардо.

Висновки до розділу 1.

1. Соціально-політична спрямованість особистості – це система особистісних диспозицій, які визначають характер життєдіяльності людини у соціально-

політичній площині суспільних відносин, яка охоплює соціально-політичні орієнтації, соціально-політичний статус, політичну культуру, соціально-політичну залученість, активність, політичну соціалізованість та політичну ідентичність. Передусім, соціально-політична спрямованість особистості проявляється у прийнятті або неприйнятті певного політичного устрою, ставленні до влади та характері реагування на суспільно-політичні процеси, що відбуваються з людиною.

2. На сьогоднішній день відсутня однозначність щодо визначення єдиного принципу класифікації типів соціально-політичної спрямованості. Проте, всі підходи до даного питання об'єднують обов'язкове врахування не просто формальної залученості особистості до певних суспільно-політичних процесів, а й системи її суб'єктивних відношень, оцінок та відчуттів щодо цих процесів, які, проходячи крізь контекст особистісних особливостей, формують особистісні диспозиції, що визначають специфіку життєдіяльності людини.

3. Часова перспектива – це система уявлень особистості про свій минулий досвід, своє сьогоднішнє та майбутнє, що формується за рахунок відношення когнітивної природи до подій та об'єктів, розташованих у часовому просторі, і завдяки якій утворюється комплекс особистісних диспозицій, що визначають характер життєдіяльності людини. Головна відмінна риса часової перспективи, що відділяє її від категорії об'єктивного плину часу, - це суб'єктивність, через яку віднесення особистістю тих чи інших подій свого життя до певних темпоральних зон може носити нестабільний та нелінійний характер.

4. У визначенні соціально-політичної спрямованості особистості при плануванні подальшого емпіричного дослідження ми спираємося на узагальнене визначення, отримане на основі виділення характеристик даного явища, визнаних більшістю дослідників, що займалися розробкою даної проблематики. А при визначенні основи дослідження часової перспективи вибір зупинився на п'ятифакторній моделі даного феномену Ф. Зімбардо.

РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В ЗАЛЕЖНОСТІ ВІД ОРГАНІЗАЦІЇ ЧАСОВОЇ ПЕРСПЕКТИВИ

2.1. Методи дослідження

Для вивчення соціально-політичної спрямованості особистості в рамках дослідження використовувалися: Методика дослідження соціально-політичної спрямованості Г. Айзенка (в україномовній адаптації О.М. Кокун); Шкала Р. Лайкерта з вивчення виразності політичних установок (у модифікації В.В. Москаленко).

З метою дослідження часової перспективи до роботи була залучена Методика часової перспективи Ф. Зімбардо (в україномовній адаптації О. Сенік).

Розглянемо зазначені методики більш детально.

Методика дослідження соціально-політичної спрямованості Г. Айзенка – це стандартизований особистісний опитувальник, що складається зі 176 пунктів, які передбачають відповідь досліджуваного із використанням 5-бальної шкали, де 5 означає повну згоду досліджуваного з твердженням; 1 – повну незгоду.

Методика дозволяє проводити діагностику соціально-політичної спрямованості особистості за наступними показниками:

1) **Дозволеність** – міра суб'єктивного ставлення до наявних суспільних обмежень. Високі показники дозволеності свідчать про таку спрямованість особистості, за якої вона не визнає зовнішнього тиску суспільства щодо максимально жорсткої відповідності більшості, щодо безумовного слідування усім наявним нормам, традиціям, правилам, особливо, якщо мова йде про неочевидний зв'язок цих норм, традицій та правил з доцільністю їхнього дотримання. Низькі показники характеризують конформну особистість, яка проявляє власну соціальну активність виключно в межах того, що схвалюється на рівні суспільних норм.

2) **Расизм** – показник, що відображує міру терпимості людини до інших рас та культур. Високі показники свідчать про прогресивне ставлення за даним

параметром, за якого визнається соціальна рівність усіх народів. Низькі показники пов'язані з відчуттям у людини переваги її раси або народності над іншими.

3) Релігійність – ступінь вірування особистості у трансцендентні феномени релігійної природи. Високі показники за даною шкалою визначають людину, як віруючу та таку, що має виразну екстернальність локусу контролю, адже в більшості випадків у визнанні причинних джерел власного становища вона покладається на об'єкт вірування. Низькі показники вказують на атеїстичність людини, і, відповідно, інтернальність локусу контролю.

4) Соціалізм – міра дотримання поглядів щодо соціальної рівності всього суспільства, як кінцевої мети його розвитку. Люди, в яких даний показник проявляється на високому рівні, заперечують доцільність суспільної конкуренції, наполягаючи на тому, що лише тотожність соціальної ваги всіх членів спільності дає найбільш сприятливі умови для особистісного становлення, а також – для позитивізації суб'єктивного благополуччя. Відповідно, низькі показники вказують на виразне неприйняття зазначеної позиції.

5) Лібералізм – шкала, що вказує на прагнення людини до свободи від обмежень, що накладаються державою. Високі показники вказують на готовність до реформ, спрямованих на збільшення прав і свобод громадян, на неприйняття тоталітарності держави. Низькі показники відображують заперечення доцільності вільного, невимушеного існування особистості, як громадянина певної держави. Зазвичай при низьких показниках за даною шкалою людина схильна вважати, що особистість не має достатньої компетентності самостійно ефективно розпоряджатися власною свободою, і що це з найбільшою ефективністю здатен зробити тільки державний апарат управління.

6) Реакційність – міра соціально-політичної активності особистості, що проявляється в залежності від дії зовнішніх стимулів. Високі показники виразності даного параметру характеризують людину, спонукання до активності якої виникає лише при критичних впливах зовнішніх факторів, - тобто, лише в ситуації, коли без реалізації певних дій неможливо утримати прийнятний рівень суб'єктивного комфорту. Зазвичай реакційність виступає синонімом консерватизму, - отже,

активність, що проявляється при високих її значеннях, спрямована на недопущення кардинальних навколишніх змін. Відповідно, низькі показники вказують на спроможність людини діяти спонтанно, на основі внутрішніх спонукань, незалежно від зовнішніх впливів.

7) Пацифізм – остання шкала опитувальника, яка відображує міру переконаності в тому, що мир є найвищим пріоритетом, і що жодні суспільно-політичні суперечливості не можуть розв'язуватися за рахунок ворожнечі. Низькі значення вказують на мілітаристську позицію, що визначається вірою в те, що лише силовий вплив здатний бути найкращим регулятором геополітичних процесів.

При опрацюванні результатів опитувальника відбувається розрахунок середнього значення по кожній зі шкал згідно з ключем. Результат в 1 бал свідчить про низьку виразність параметру; 2 – про нижчу за середню; 3 – про помірну, 4 – про вищу за середню; 5 – про високу.

Шкала Р. Лайкерта з вивчення виразності політичних установок являє собою модифікацію методу цифрового шкалювання, в рамках якого досліджуваним пропонується оцінити дві категорії ставлення до керівництва держави, користуючись десятибальною шкалою, де 1 означає повну незгоду з твердженням; 10 – абсолютну згоду.

Зазначеними категоріями є:

1) «Керівництво моєї країни не має зв'язків із народом та живе своїм життям» - переконаність в тому, що державний керівний апарат є окремою від народу категорією, в межах якої інтереси громадян не враховуються або враховуються мінімально.

2) «Керівництву моєї країни не можна довіряти» - невизнання державного керівного апарату в якості органу, на який можна покладатися при плануванні суспільно-політичного розвитку країни. Супроводжується недовірою та скептичним ставленням до планів, завдань та обіцянок, що йдуть від влади.

Показник в 1-3 бали свідчить про низьку виразність переконання; 4-6 – про помірну; 7-10 – про високу.

Методика часової перспективи Ф. Зімбардо являє собою стандартизований особистісний опитувальник, що містить 56 пунктів, на кожен з яких передбачена відповідь досліджуваного за 5-бальною шкалою, де 1 означає повну незгоду; 5 – абсолютну згоду.

Методика дозволяє проводити діагностику часової перспективи особистості за наступними показниками:

1) Негативне минуле – параметр, що характеризує визнання свого досвіду, як негативного; як такого, що несе неприйнятні переживання та тривогу. Для даного параметру характерні позиції небажання повторення у майбутньому того, що було пережито, ставлення до минулого, як джерела проблем, які не дозволяли людині реалізувати повноцінне життя.

2) Позитивне минуле – зворотна шкала по відношенню до попередньої. Вказує на оцінку свого досвіду, як приємного та цінного. Для даного параметру характерна схильність вдаватися до спогадів; іноді – до ностальгії. Також може спостерігатися прагнення до відтворення подій свого минулого у поточному моменті та у майбутньому.

3) Фаталістичне сьогодення – переконаність в тому, що всі поточні події, які трапляються з людиною, є визначеними наперед, і сама людина не має компетентності, впевненості, сили та інших психологічних ресурсів для того, щоб впливати на ситуацію, що складається. Зазвичай такі погляди інтегруються з виразною екстернальністю локусу контролю.

4) Гедоністичне сьогодення – параметр, що вказує на прагнення людини проживати кожен день у всій його повноті, не орієнтуючись на можливі майбутні наслідки, та без урахування минулого досвіду. Основний принцип даного параметру – принцип задоволення, - тобто, прагнення прожити поточний момент з максимальним відчуттям благополуччя, коли кожний актуальний часовий відрізок розглядається з позиції «тут-і-зараз».

5) Майбутнє – ступінь орієнтації людини на прийдешню часову перспективу. Для даного параметру характерні такі характеристики, як цілепокладання, бачення образу майбутнього (в тому числі себе в цьому

майбутньому і результатів власної активності), урахування майбутнього у своїх поточних справах тощо.

Таким чином, нами розглянуті методики, що плануються використовуватися у подальшому емпіричному дослідженні.

Також розглянемо методи статистичної обробки даних, що знадобляться для виявлення особливостей соціально-політичної спрямованості особистості в залежності від організації часової перспективи:

1) Описові статистики – метод, необхідний для аналізу виразності показників соціально-політичної спрямованості особистості та часової перспективи досліджуваних. Зокрема, мова йде про діапазон шкалювання, що визначається мінімальним та максимальним значенням, середньоарифметичний показник та середньоквадратичне відхилення. Дані значення мають сприяти виявленню тенденцій або характерних векторів, щодо виразності досліджуваних змінних.

2) Кластерний аналіз (методом k -середніх) – метод класифікації досліджуваних, необхідний для виділення типових профілів організації часової перспективи. На основі його застосування ми очікуємо розподілу вибірки на групи, для кожної з яких буде властивий свій унікальний набір параметрів часової перспективи. При визначенні оптимальної кількості кластерів ми орієнтувалися на F -критерій, який встановлювався на основі емпіричного підбору кількості груп, що виділяються.

3) Метод Манна-Уїтні для порівняння незалежних вибірок. Забігаючи наперед, зазначимо, що в ході кластеризації вибірки оптимальною кількістю кластерів було визнано два. І, оскільки для подальшого порівняння двох груп найбільш доцільним є метод Манна-Уїтні, для обробки отриманих нами даних був вибраний саме він.

2.2. Характеристика вибірки дослідження

В ході формування вибірки ми намагалися максимально дотримуватися принципу репрезентативності. Оскільки наша робота спрямована на вивчення особливостей соціально-політичних особливостей українського суспільства, перед

залученням досліджуваних ми вивчили відсотковий розподіл соціально-демографічних характеристик, що найбільш валідно репрезентують громадян нашої держави, і далі формували вибірку, намагаючись відтворити цей розподіл у менших масштабах.

Описові статистики соціально-демографічних характеристик досліджуваних представлено у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Соціально-демографічна характеристика вибірки

Параметр	Значення			
Загалом осіб	83			
Вік	Мінімум	Максимум	Середнє	Ст. відх
	23	58	40,4	8,62
Стать	Чоловіки		Жінки	
	46		37	
Зайнятість	Працюючі		Непрацюючі	
	37		46	

У дослідженні взяли участь 83 особи, що на момент дослідження проживали в Україні, у віці від 23 до 58 років (середній вік – 40,4 років, стандартне відхилення – 8,6). Серед них – 46 чоловіків і 37 жінок.

Як ми можемо бачити, за статтю спостерігається певна перевага у чоловіків, що цілком відповідає статевому розподілу на загальнодержавному рівні. Основна причина такої нерівномірності – виїзд значної частки жінок за кордон через війну.

Крім того, нами відносно точно дотримано і розподіл досліджуваних за професійною зайнятістю: згідно з Держстатом, станом на літо 2024 року, доля працюючого населення в Україні становить 40,06%.

Отже, нами були описані методи дослідження та характеристика вибірки, і тепер ми можемо приступати до формулювання проміжних висновків.

Висновки до розділу 2

1. Виконання поставлених в рамках дослідження завдань передбачає доцільність використання таких методів, як Методика дослідження соціально-політичної спрямованості Г. Айзенка (в україномовній адаптації О.М. Кокун); Шкала Р. Лайкерта з вивчення виразності політичних установок (у модифікації В.В. Москаленко) та Методика часової перспективи Ф. Зімбардо (в україномовній адаптації О. Сенік). В якості найбільш підходящих методів статистичної обробки даних у роботу були залучені: описові статистики – для аналізу виразності показників соціально-політичної спрямованості особистості та часової перспективи досліджуваних; кластерний аналіз (методом k-середніх), необхідний для виділення типових профілів організації часової перспективи; та Метод Манна-Уїтні – для порівняння вибірок з різними типами організації часової перспективи.

2. Формування вибірки було здійснено із дотриманням принципу репрезентативності та відповідності соціально-демографічним характеристикам українського суспільства, зокрема, щодо віку, статі та професійної зайнятості, - і даний факт дає нам підстави екстраполювати отримані результати на більш широку вибіркoву сукупність, аж до загальнодержавного рівня.

РОЗДІЛ 3. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СОЦІАЛЬНО – ПОЛІТИЧНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В ЗАЛЕЖНОСТІ ВІД ОРГАНІЗАЦІЇ ЧАСОВОЇ ПЕРСПЕКТИВИ

3.1. Результати аналізу часової перспективи досліджуваних

Поглянемо на середньовибіркові показники часової перспективи досліджуваних, отримані за допомогою Методики дослідження часової перспективи особистості Ф. Зімбардо (таблиця 3.1).

Таблиця 3.1

Середньовибіркові показники часової перспективи досліджуваних, отримані за допомогою Методики дослідження часової перспективи особистості Ф. Зімбардо

Показник (шкала)	Мінімум	Максимум	Середнє	Ст. відх.
Негативне минуле	1,10	4,70	2,90	0,84
Гедоністичне сьогодні	1,73	4,93	3,28	0,86
Майбутнє	2,00	4,85	3,33	0,72
Позитивне минуле	1,89	4,78	3,36	0,77
Фаталістичне сьогодні	1,33	4,78	3,10	0,82

Перше, що витікає з аналізу результатів, представлених у таблиці 3.1, - це помірність виразності усіх досліджуваних часових вимірів. Згідно з концепцією Ф. Зімбардо, в такому випадку слід говорити про збалансовану та узгоджену часову перспективу, яка характеризує нормальне особистісне функціонування.

З цього ми можемо робити висновок про те, що складна соціально-політична ситуація, яка на сьогоднішній день складається у суспільстві (війна, економічна нестабільність тощо) не мала критичного впливу на сприйняття власної часової перспективи досліджуваними. У зворотному випадку ми б мали очікувати помітне падіння показника за шкалою майбутнього і зростання – за шкалою фаталістичного сьогодні; проте, оскільки цього не встановлено, це дало нам підстави робити зазначене припущення щодо некритичності впливу зовнішніх обставин на самовідчуття досліджуваними себе у часовому вимірі.

Цікаво, що у відносному вираженні найвищий і найнижчий показники

стосуються виміру минулого: як ми бачимо, найбільш виразною є шкала позитивного минулого; найменш – негативного минулого. Тобто, найбільшою мірою досліджувані визнають свій минулий досвід, як приємний та позитивний, при тому, що негативних емоцій по відношенню до нього вони проявляють найменше.

На наш погляд, такий результат слід інтерпретувати, з огляду на неодноразово зазначений нами вище фактор вагомості бойових дій у країні, який має значний вплив на поточне самовідчуття громадян.

Передусім, мова йде про те, що, оскільки наразі війна триває, і поки є незрозумілими перспективи її завершення, виміри сьогодення та майбутнього можуть у високій ступені пов'язуватися з нею. Проте минуле може більшою мірою співвідноситися з довоєнним часом, який на тлі сьогодення однозначно буде визнаватися, як більш благополучний, стабільний та спокійний. Відповідно, саме тому позитивні емоції більшою мірою спрямовуються на даний часовий вимір, в той час, як інтенсивність спрямування негативних зменшується (позиція: які б негаразди не були в минулому, у порівнянні з війною вони є незначними).

Крім того, минуле в даному випадку може розглядатися, як засіб, за допомогою якого досліджувані отримують осмисленість життя у сьогоденні: в умовах нестабільного сьогодення і невизначеного майбутнього орієнтація на минуле може давати досліджуваним приємні спогади, які визнаватимуться даними особами одним з того, заради чого слід утримувати прийнятний рівень життєстійкості і, не дивлячись на негаразди, намагатися формувати певний оптимізм щодо майбутнього. Іншими словами, закріплення асоціації між позитивними емоціями та минулим досвідом дає досліджуваним надію на можливе відтворення цього зв'язку у майбутньому, і саме завдяки цьому досягається набуття осмисленості життя в умовах виразної невизначеності.

Знову-таки, ці припущення підтверджуються помірністю виразності шкал, пов'язаних з часовими вимірами сьогодення та майбутнього. Тобто, таку виразність цілком можливо розглядати, як наслідок виявленої пріоритетності зверненості досліджуваних до минулого.

В контексті мети і завдань нашої роботи виявлені результати, передусім,

важливі, з точки зору, встановлення їхньої відповідності нормі. Тобто, залучаючи їх у подальшу роботу, ми отримуємо впевненість, що ми не маємо справу із критичним викривленням часової перспективи, яке б могло призвести до специфічності у виявленні особливостей соціально-політичної спрямованості особистості в залежності від організації даного феномену, - отже, й до неможливості застосування отриманих результатів в умовах аналогічного аналізу при відповідності часової перспективи нормі.

Таким чином, ми можемо підвести підсумок за результатами вивчення часової перспективи по виборці.

Отже, для досліджуваних в цілому характерне збалансоване та узгоджене сприйняття власної часової перспективи із помірною виразністю всіх її складових. При цьому, найбільшою мірою у них проявляє себе позитивне ставлення до власного минулого, для якого характерні приємні спогади, поцінювання власного досвіду, визнання його емоційно приємним тощо. Найменш виразною виявляється тенденція до знецінення власного минулого, до визнання свого досвіду та його змісту, як неприємного та неприйняттого, а також – до заперечення можливості звернення до даного часового виміру з метою пошуку осмисленості життя.

3.2. Кластеризація вибірки на основі показників часової перспективи

Плануючи кластеризацію вибірки на основі показників часової перспективи, ми переслідували мету виділення типових способів організації часової перспективи, сподіваючись виділити групи представників з різними профілями співвідношення показників часової перспективи, - так, щоб зберігалася максимальна внутрішньогрупова подібність, і максимальні міжгрупові розбіжності.

Результати кластеризації методом k-середніх представлено у таблиці 3.2. Нагадаємо, що при визначенні оптимальної кількості кластерів ми орієнтувалися на F-критерій, який встановлювався на основі емпіричного підбору кількості груп, що виділяються.

Таблиця 3.2

Кінцеві центри кластерів, виділених в ході кластеризації вибірки на основі показників часової перспективи

Показник (шкала)	Кластер	
	1 (52 особи)	2 (31 особа)
Негативне минуле	3,17	2,46
Гедоністичне сьогодні	3,29	3,28
Майбутнє	2,89	4,07
Позитивне минуле	2,97	4,01
Фаталістичне сьогодні	3,25	2,83

Як ми можемо бачити, було виділено два кластери. І, щоб визначити, наскільки великою є внутрішньогрупова подібність і наскільки – міжгрупова, - також поглянемо на F-критерій (Таблиця 3.3).

Таблиця 3.3

Показники достовірності розбіжностей у складових часової перспективи між двома виділеними кластерами

Показник (шкала)	Середній квадрат (кластер); ст. св: 1	Середній квадрат (похибка); ст. св: 81	F-критерій	P
Негативне минуле	9,681	0,592	16,354	,001
Гедоністичне сьогодні	0,002	0,746	0,003	,957
Майбутнє	26,849	0,199	134,801	,001
Позитивне минуле	21,018	0,337	62,326	,001
Фаталістичне сьогодні	3,426	0,641	5,342	,023

Як ми можемо бачити, за всіма шкалами, окрім гедоністичного сьогодні, між двома кластерами виявлені достовірні відмінності. Нагадаємо, що гедоністичне сьогодні – це параметр, що вказує на прагнення людини проживати кожен поточний день у всій його повноті. Очевидно, що сучасні умови, що характеризуються відчуттям небезпеки через війну, не дають змоги варіювання зазначеної спрямованості, адже занепокоєність та тривога суперечать такій

можливості, - відповідно, незалежно від специфіки організації часової перспективи загалом, дана змінна лишається на певному мінімально прийнятному рівні.

Тепер розглянемо більш детально виділені кластери.

Як ми можемо бачити, для кластеру №1 характерна достовірно вища виразність показників негативного минулого та фаталістичного сьогодення. При цьому показники майбутнього та позитивного минулого в них навпаки є нижчими.

Відповідно, представникам кластеру №2 притаманне достовірно нижче визнання минулого, як негативного, а сьогодення – як фаталістичного. При цьому дані особи більшою мірою орієнтуються на майбутнє та оцінюють свій минулий досвід в позитивному світлі.

Отже, перший кластер можна умовно назвати «Песимістичним», адже його представники, по-перше, роблять акцент на негативі, формуючи своє відношення до минулого досвіду, не прагнучи виділити в ньому щось позитивне. По-друге, вони не мають більш-менш чіткого образу майбутнього: воно для них є доволі невизначеним та незрозумілим. По-третє, дані досліджувані не відчують власної спроможності визначати власну долю та впливати на неї за рахунок дій, що робляться ними в актуальному моменті.

З огляду на те, що усі складові часової перспективи є пов'язаними, ми схилиємося до думки, що у зазначену підгрупу увійшли досліджувані, що мали достатньо багато негативного досвіду, який здебільшого затьмарив більшість усього позитивного, що з ними траплялося. Це сприяло формуванню у них стійкого переконання, що їхні дії зазвичай не приводили до позитивних наслідків, - завдяки чому в них сформувалася фаталістична спрямованість у сьогоденні. Крім того, це переконання також не дає їм підстав очікувати на зміни на краще у майбутньому.

Другий кластер ми можемо умовно назвати «Оптимістичним», - адже для досліджуваних, що увійшли до нього, характерне позитивне сприйняття минулого при тенденції до визнання незначної кількості негативних моментів в ньому. Також для представників даної підгрупи характерне доволі виразне слідування принципу отримання задоволення від проживання поточного моменту та ясне бачення образу майбутнього – з такою установкою на даний часовий вимір, яка вносить елемент

футурогенності в активність людини у сьогодні.

Як ми можемо бачити, виявлені два кластери мають принципово відмінну природу в аспекті позитивності світосприйняття, що в черговий раз підтверджує взаємообумовленість складових часової перспективи: у випадку з «Песимістичним» кластером простежуються негативні тенденції на протязі всього часового вектору; в той час, як в аналогічному ключі в «Оптимістичному» кластері ці тенденції отримують протилежне значення.

З огляду на те, що соціально-політична спрямованість також являє собою елемент світосприйняття, ми цілком правомірно можемо очікувати виявлення достовірних відмінностей у показниках зазначеної спрямованості, в залежності від організації часової перспективи особистості, - отже, тепер в рамках поточної роботи перед нами лишається останнє завдання – провести порівняльний аналіз виділених кластерів за показниками соціально-політичної спрямованості. Але перед цим проведемо узагальнення за результатами даного підрозділу.

Таким чином, організація часової перспективи досліджуваних має два типи, що визначаються унікальним співвідношенням складових даного феномену. Перший тип умовно називається «Песимістичним», - для нього характерні тенденції до зниження позитивності та зростання негативу у сприйнятті минулого. Для носіїв даного типу притаманний виразний фаталізм, - тобто, зневіра у власні сили щодо можливостей керувати власною долею у сьогодні, а також нечітке бачення образу майбутнього, - відповідно, і низька орієнтація на даний часовий вимір.

Другий тип називається «Оптимістичним», адже він вказує на тенденції до зниження негативних і збільшення – позитивних оцінок про власне минуле. При цьому носії даного типу мають стійку установку, що вони мають можливості і спроможність для того, щоб самостійно визначати власну долю в актуальному моменті, а також – чітке бачення образу майбутнього та орієнтація на нього.

3.3. Результати аналізу соціально-політичної спрямованості досліджуваних

Поглянемо на середньовибіркові показники соціально-політичної спрямованості досліджуваних, отримані за допомогою методики дослідження соціально-політичної спрямованості Г. Айзенка (таблиця 3.4).

Таблиця 3.4

Середньовибіркові показники соціально-політичної спрямованості досліджуваних, отримані за допомогою методики дослідження соціально-політичної спрямованості

Г. Айзенка

Показник (шкала)	Мінімум	Максимум	Середнє	Ст. відх
Дозволеність	2,27	3,93	2,99	0,40
Расизм	1,92	4,00	3,02	0,41
Релігійність	1,77	4,46	3,25	0,69
Соціалізм	1,62	4,43	3,07	0,56
Лібералізм	1,73	4,00	2,93	0,51
Реакційність	2,00	4,39	3,03	0,46
Пацифізм	1,31	4,75	3,04	0,78

Аналізуючи отримані показники соціально-політичної спрямованості досліджуваних, маємо зазначити, що в абсолютному значенні усі вони характеризуються помірним рівнем виразності.

Такий результат в цілому може свідчити про загальну помірність у соціально-політичній активності досліджуваних, що, на наш погляд є характерною рисою українського суспільства. Даний факт витікає з досліджень, що регулярно проводяться Фондом «Демократичні ініціативи» [15], згідно з якими тридцять відсотків громадян є у високій ступені політично активними; решта приблизно у рівних долях розподіляється на категорії середньо-залучених та байдужих до політики, і така картина в цілому дає визначену нами помірність.

Тобто, на даному етапі можна стверджувати, що отримані нами результати цілком узгоджуються з тими даними досліджень, що були отримані раніше іншими науковцями, що, в свою чергу, дає нам підстави говорити про високу репрезентативність сформованої нами вибірки у зазначеному аспекті по відношенню до генеральної сукупності; іншими словами – по відношенню до українського

суспільства загалом.

Якщо ж подивитися на відносне співставлення зазначених параметрів соціально-політичної спрямованості, то ми бачимо, що, з-поміж всіх, найбільш виразно, з помітним відривом, проявляє себе показник релігійності; найменшою мірою – дозволеність та лібералізм.

На наш погляд, така ієрархізація може бути зумовлена особливостями суспільно-політичної ситуації, характерної на даний час для українського суспільства, і, передусім, ми маємо на увазі війну, що триває в країні, та соціально-економічну нестабільність, спричинену бойовими діями. Зокрема, щодо релігійності, - як ми розглядали у розділі 2, вона пов'язана з екстернальністю, - тобто, зі схильністю покладати відповідальність за все, що відбувається з людиною, не на себе, а на зовнішні обставини. Війна ж, як раз, і може сприяти формуванню у людини характерної для релігійності віри в певні зовнішні сили, які б могли вплинути на цей негативний чинник, адже більшість громадян нашого суспільства віддають собі звіт, що вони не мають достатньо ресурсів, аби зробити це самотужки. Крім того, на сьогоднішній день, коли війна триває третій рік, і люди досі не бачать об'єктивних ознак її скорого завершення, вони, тим не менш, намагаються вірити в це задля зменшення негативних переживань; а віра, що не підкріплюється аргументами, є основою для формування релігійних установок. Іншими словами, релігійність – це та спрямованість, що в умовах бойових дій дещо більшою мірою, ніж інші, здатна вселити в людину надію на покращення.

Щодо найменшої відносної виразності показників дозволеності та лібералізму, тобто, тих шкал, що відображують спрямованість особистості на свободу, - ми схильні це пояснювати тенденціями до впровадження обмежень громадянських прав, починаючи з 2022 року, - зокрема, скасування Україною низки зобов'язань щодо виконання Конвенції з прав людини навесні 2024 року. Отже, очевидно, що в умовах зазначених обмежень ліберальна та дозвільна спрямованість стикається з певними ускладненнями у реалізації, - то ж, вони дещо втрачають свою актуальність на тлі решти устремлінь громадян нашого суспільства.

Далі поглянемо на середньовибіркові показники соціально-політичної

спрямованості досліджуваних, отримані за допомогою Шкали Р. Лайкерта з вивчення виразності політичних установок (таблиця 3.5).

Таблиця 3.5

Середньовибіркові показники соціально-політичної спрямованості досліджуваних, отримані за допомогою Шкали Р. Лайкерта з вивчення виразності політичних установок

Показник (шкала)	Мінімум	Максимум	Середнє	Ст. відх
Визнання відокремленості влади від народу	3,00	10,00	6,10	2,10
Недовіра до влади	4,00	10,00	6,82	1,66

З таблиці 3.5 ми бачимо, що загалом для вибірки досліджуваних є характерним помірність у визнанні відокремленості влади від народу, проте, показник недовіри до влади виявився на високому рівні.

На наш погляд, в сучасних реаліях думка щодо єдності народу та влади багато в чому формується на основі певних ключових подій, що отримали значний медійний розголос. Зокрема, в якості прикладів, що мають сприяти зміцненню переконаності у цій єдності, можуть виступати: широко розтиражований матеріал про відмову президента евакуюватися в перші дні війни, лишившись з народом і відкинувши пропозицію західних країн щодо виїзду; депутати, які добровільно пішли на фронт (Роман Костенко, Сергій Рудик, Роман Лозинський та ін.); волонтерська діяльність представників влади (Аліна Михайлова, Яна Зінкевич) і т.п. Проте, з медійного простору регулярно поступають факти, які можуть переконувати громадян у відокремленості влади від народу: бронювання народних обранців від призову; регулярні повідомлення про корупцію на верхах; ухвалення рішень, що погіршують становище громадян (припинення надання допомоги ВПО; скасування кредитних канікул, введених на початку повномасштабного вторгнення; збільшення військового збору в умовах економічної нестабільності, що знаходиться зараз на розгляді) і т.д. Ми вважаємо, що зазначені дві групи чинників, впливаючи на особистість за двома протилежно спрямованими напрямками, призводять до утворення певної рівноваги між визнанням єдності влади та народу та

відокремленості, - що у підсумку і дає виявлену нами помірну виразність такого переконання.

Щодо високої недовіри до влади, встановленої нами в рамках застосування Шкали Р. Лайкерта з вивчення виразності політичних установок - на наш погляд, її слід пояснювати з огляду на відчутну невідповідність заяв керівництва країни та фактичної їхньої реалізації, і особливо це стосується комунікації влади з народом щодо війни, - адже війна на сьогоднішній день займає найбільш пріоритетне місце у фокусі уваги українського суспільства. Така тенденція спостерігається ще з 2014-го року, коли в ході балотування на посаду президента П. Порошенко обіцяв якнайшвидше припинити антитерористичну операцію. В ході інавгурації В. Зеленського - нинішнім президентом, робилися заяви про його готовність докласти максимум зусиль, аби не допустити ескалації бойових дій. Крім того, вагомими моментами в цьому контексті могли стати запевнення влади про нереалістичність сценарію повномасштабного вторгнення напередодні його початку; обіцянки скорого повернення територій і виходу на кордони 1991 року, які даються ще з 2022 року; декламування інформації про мирні переговори, які періодично змінюються із запереченням можливості реалізації таких та багато іншого.

Все це у підсумку призводить до формування у свідомості громадян суспільства стійкої закономірності, що визначає вкрай низьку узгодженість декларованої спрямованості влади та її фактичної ефективності, що у свою чергу, спричиняє падіння довіри до неї.

Ми вважаємо, що зазначені параметри соціально-політичної спрямованості особистості мають підстави до варіювання в залежності від статі, адже на сьогоднішній день чоловіки і жінки знаходяться у відмінних суспільних позиціях (наприклад, щодо виїзду за кордон чи жорсткості мобілізації). І, щоб перевірити дане припущення, проведемо порівняльний аналіз соціально-політичної спрямованості особистості, в залежності від статі (таблиця 3.6).

Таблиця 3.6

Показники середніх та рангів та їхніх сум, отримані при застосування порівняльного аналізу Манна-Уїтні в ході визначення особливостей соціально-політичної спрямованості особистості, в залежності від статі

Показник (шкала)	Стать	Середній ранг	Сума рангів
Визнання відокремленості влади від народу	Чоловіча	38,40	1766,5
	Жіноча	46,47	1719,5
Недовіра до влади	Чоловіча	39,14	1800,5
	Жіноча	45,55	1685,5
Дозволеність	Чоловіча	46,40	2134,5
	Жіноча	36,53	1351,5
Расизм	Чоловіча	41,66	1916,5
	Жіноча	42,42	1569,5
Релігійність	Чоловіча	39,08	1797,5
	Жіноча	45,64	1688,5
Соціалізм	Чоловіча	37,89	1743,0
	Жіноча	47,11	1743,0
Лібералізм	Чоловіча	46,64	2145,5
	Жіноча	36,23	1340,5
Реакційність	Чоловіча	40,29	1853,5
	Жіноча	44,12	1632,5
Пацифізм	Чоловіча	41,92	1928,5
	Жіноча	42,09	1557,5

Також поглянемо на показники достовірності відмінностей (таблиця 3.7).

Таблиця 3.7

Показники достовірності відмінностей характеристик соціально-політичної спрямованості особистості, в залежності від статі

Показник (шкала)	U Манна-Уїтні	W Вілкоксона	Z	P (двостороння)
Визн. відокрем-ті влади від народу	685,5	1766,5	-1,531	0,126
Недовіра до влади	719,5	1800,5	-1,225	0,221
Дозволеність	648,5	1351,5	-1,857	<u>0,063</u>
Расизм	835,5	1916,5	-0,142	0,887
Релігійність	716,5	1797,5	-1,233	0,217
Соціалізм	662,0	1743,0	-1,732	<u>0,083</u>
Лібералізм	637,5	1340,5	-1,958	0,050
Реакційність	772,5	1853,5	-0,720	0,471
Пацифізм	847,5	1928,5	-0,032	0,974

Як ми можемо бачити з таблиці 3.7, достовірні відмінності встановлено лише

за однією шкалою – лібералізмом, і, згідно з таблицею 3.6, даний показник є значущо більш виразним у чоловіків. Тобто, у порівнянні з жінками, чоловіки більшою мірою прагнуть до свободи від обмежень, що накладаються державою, проявляють готовність до реформ, спрямованих на забезпечення зростання прав і свобод громадян, орієнтуються на неприйняття тоталітарності держави.

На наш погляд, такий результат є цілком закономірним, з огляду на те, які відмінності спостерігаються сьогодні у формуванні ставлення до обмежень прав жінок та чоловіків, - очевидно, що для останніх ці обмеження є набагато жорсткішими (заборона військовозобов'язаним виїжджати за кордон, пріоритетність саме мобілізації саме серед чоловіків тощо), - відповідно, більш виразна ліберальність чоловіків може розглядатися, як супротив державному тиску, що чиниться саме на них, як більш важлива цінність, яка б могла дозволити чоловікам відчувати себе в аспекті соціального благополуччя нарівні із жінками.

При цьому, вище ми зазначали (в ході аналізу таблиці 3.6), що відносна найменша виразність дозволеності та лібералізму загалом по виборці є наслідком загальних тенденцій до обмеження прав і свобод, характерних для військового стану. Тут же ми навпаки цими обмеженнями пояснюємо вищу виразність ліберальної спрямованості у чоловіків, що могло б розглядатися, як суперечність. Проте, слід зазначити, що мова йде про різні виміри ставлення до обмежень, що накладаються державою. В першому випадку мова йшла про загальнопоширені тенденції, що визначають соціально-політичні процеси суспільства, як єдиного цілого. У другому – про вибірковий вплив на певні соціальні категорії, який може призводити до виникнення відчуття соціальної несправедливості, і, як наслідок, - до прагнення компенсувати дане відчуття в ході збільшення спрямованості на ліберальні цінності.

Також нами було висунуте припущення про можливий зв'язок соціально-політичної спрямованості особистості з віком, і щоб перевірити його нами був проведений кореляційний аналіз зазначених показників.

Результати кореляційного аналізу показників соціально-політичної спрямованості особистості з віком представлено у таблиці 3.8.

Таблиця 3.8

Результати кореляційного аналізу показників соціально-політичної спрямованості особистості з віком

		Вік
Визнання відокремленості влади від народу	Коефіцієнт кореляції	-,645
	P (двостороння)	,001
Недовіра до влади	Коефіцієнт кореляції	-,453
	P (двостороння)	,001
Дозволеність	Коефіцієнт кореляції	,414
	P (двостороння)	,001
Расизм	Коефіцієнт кореляції	-,078
	P (двостороння)	,481
Релігійність	Коефіцієнт кореляції	,400
	P (двостороння)	,001
Соціалізм	Коефіцієнт кореляції	,116
	P (двостороння)	,298
Лібералізм	Коефіцієнт кореляції	,147
	P (двостороння)	,184
Реакційність	Коефіцієнт кореляції	,257
	P (двостороння)	,019
Пацифізм	Коефіцієнт кореляції	,121
	P (двостороння)	,275

Отримані результати вказують на те, що існує достовірний зворотній зв'язок з віком таких показників соціально-політичної спрямованості, як визнання відокремленості влади від народу та недовіра до влади. При цьому виявлено прямі кореляції таких шкал, як дозволеність, релігійність та реакційність.

Зниження позитивності ставлення до влади (недовіра та невизнання єдності) з віком ми схильні пояснювати з тим, що, за мірою набуття людиною життєвого досвіду, в цьому досвіді все більше накопичуються описані нами вище випадки невідповідності заяв керівництва країни та фактичної їхньої реалізації. Якщо молода людина (наприклад, у 23 роки – тобто, особа, що знаходиться на нижньому віковому порозі вибірки нашого дослідження) у своєму житті всього кілька разів відзначала для себе нездійсненні обіцянки з боку державного керівництва, або його «відірваність» від народу, то у неї ще може лишатися певний кредит довіри до влади. Натомість, особистість у 58 років (верхня вікова межа вибірки), яка зразу в раз отримувала такий досвід, буде більш переконаною, що підстав для очікування змін в цьому аспекті немає.

Зростання з віком дозволеності, тобто, спрямованості особистості, за якої вона не визнає зовнішнього тиску суспільства щодо максимально жорсткої відповідності більшості щодо безумовного слідування усім наявним нормам, традиціям, правилам, - ми схильні пояснювати тим, що за мірою набуття особистісної зрілості, людина все більше прагне до осмисленості життя: якщо неформована особистість може більшою мірою дотримуватися принципу «роблю, бо так треба (бо так вимагається)», то зріла особистість з досвідом є більш схильною до позиції «роблю для чогось», і, якщо це «щось» є осмисленим та визнається актуальним та доцільним, навіть якщо воно суперечить загальноприйнятним нормам, досвідченою, самобутньою людиною воно все одно буде здійснюватися.

Збільшення показника виразності релігійності з віком, на наш погляд, слід пояснювати, з огляду на те, що за мірою дорослішання людини все більше зростає міра соціальної відповідальності, що покладається на неї. Зокрема, в професійному плані просування по службі означає обіймання посад, що передбачають збільшення повноважень щодо робочих обов'язків; у сімейному аспекті поява та дорослішання дітей спричиняє необхідність опікування над ними; згодом додається необхідність піклування про батьків, що старіють тощо. Таке зростання відповідальності може створювати додатковий психоемоційний тиск, з яким особистість не завжди справляється за рахунок внутрішніх ресурсів, - відповідно, це створює умови для пошуку підтримки у зовнішніх, трансцендентних явищах релігійної природи, які б сприяли розрядці зазначеного тиску.

Нарешті, зростання реакційності з віком, тобто, схильності до прояву соціально-політичної активності лише в якості відповіді на певний зовнішній обурюючий стимул переважно для збереження колишнього становища, - ми маємо пояснювати загальним падінням життєвої енергійності з віком. Т.М. Дзюба та О.Г. Коваленко [6] зазначають, що пікової активності психофізіологічні характеристики людини набувають у віці 23-25 років (тобто, вони як раз припадають на нижню вікову межу нашої досліджуваної вибірки). Після цього, згідно із зазначеними авторами рівень активності певний час лишається стабільним, проте поступово, з плином віку, він починає згасати. Відповідно, сприятливість умов для реалізації

проактивної позиції також знижується, - отже особистість поступово все більше починає вдаватися до прояву активності лише за мірою необхідності, що у підсумку і зумовлює переорієнтацію на реакційність.

Таким чином, ми можемо підвести підсумок за результатами вивчення соціально-політичної спрямованості по виборці.

Отже, для досліджуваних в цілому характерний помірний рівень соціально-політичної активності. При цьому, найбільшою мірою у них проявляється релігійна соціально-політична спрямованість, тобто, така, що ґрунтується на вірі в підтримку від зовнішніх трансцендентних сил в ході долання життєвих труднощів. Найменш виразними в них є дозволеність та лібералізм – типи спрямованості, що вказують на орієнтацію особистості на свободу, неприйняття тоталітарного тиску з боку влади та невизнання традиційних норм та цінностей, якщо вони не є раціонально обґрунтованими. Визнання державного керівництва спорідненим з народом в даних осіб є середньовиразним, проте рівень недовіри до влади є високим.

При цьому в чоловіків відзначається достовірно вищий рівень ліберальної соціально-політичної спрямованості, у порівнянні з жінками. Також існують певні вікові закономірності даного феномену, які проявляються в тому, що збільшення віку пов'язане зі зниженням рівня довіри до влади та визнання її єдності з народом. Але при цьому навпаки збільшується виразність таких типів соціально-політичної спрямованості, як дозволеність, релігійність та реакційність (тобто, схильність до прояву соціально-політичної активності лише в якості відповіді на певний зовнішній обурюючий стимул).

3.4. Порівняльний аналіз соціально-політичної спрямованості досліджуваних кластерів з різними типами організації часової перспективи

Проведення порівняльного аналізу двох виділених кластерів за показниками соціально-політичної спрямованості, головним чином, має дати відповідь на питання: чи існує такий тип організації часової перспективи, для якого характерна низка особливостей соціально-політичної спрямованості, які б визначали максимально корисні для суспільства характеристики окремо взятої особистості.

Аналізуючи перелік змінних, що розглядаються в рамках нашої роботи, такими характеристиками можуть визнаватися: критична увага до влади (на противагу байдужості та сліпому слідуванню за нею), орієнтація на права і свободи, прогресивність поглядів та висока політична активність і залученість, що протиставляється реакційності.

Передусім, в такій процедурі ми вбачаємо перехід до практичної значущості результатів, виявлених в рамках роботи, що полягає в отриманні знань, на основі яких можна б було передбачати суспільно-політичні настрої громадян, в залежності від бачення ними себе у часовому просторі з урахуванням контексту подій, що відбуваються в країні.

Отже, приступаємо до розгляду результатів порівняльного аналізу виділених кластерів за показниками соціально-політичної спрямованості, результати якого наведено у таблиці 3.9.

Таблиця 3.9

Результати порівняльного аналізу кластерів з різними типами організації часової перспективи за показниками соціально-політичної спрямованості

Показник (шкала)	Кластер ¹	Середній ранг	Сума рангів
Визнання відокремленості влади від народу	1	33,55	1744,5
	2	56,18	1741,5
Недовіра до влади	1	37,55	1952,5
	2	49,47	1533,5
Дозволеність	1	41,54	2160,0
	2	42,77	1326,0
Расизм	1	39,75	2067,0
	2	45,77	1419,0
Релігійність	1	56,88	2957,5
	2	17,05	528,5
Соціалізм	1	51,56	2681,0
	2	25,97	805,0
Лібералізм	1	32,03	1665,5
	2	58,73	1820,5
Реакційність	1	48,13	2503,0
	2	31,71	983,0
Пацифізм	1	43,93	2284,5
	2	38,76	1201,5

1 – Примітка: Кластер 1 – «Песимістичний»; Кластер 2 – «Оптимістичний»

Як ми можемо бачити, за низкою аналізованих шкал виявляються доволі

значні відмінності у показниках середніх рангів, що дає нам підстави очікувати значної кількості достовірних розбіжностей. Проте, достеменно на це можуть вказати показники значущості.

Отже, поглянемо на показники значущості, отримані на основі порівняльного аналізу кластерів з різними типами організації часової перспективи за показниками соціально-політичної спрямованості (таблиця 3.10).

Таблиця 3.10

Показники достовірності відмінностей характеристик соціально-політичної спрямованості особистості, в залежності від належності до певного кластеру

Показник (шкала)	U Манна-Уїтні	W Вілкоксона	Z	P (двостороння)
Визнання відокремленості влади від народу	366,5	1744,5	-4,178	,001
Недовіра до влади	574,5	1952,5	-2,215	,027
Дозволеність	782,0	2160,0	-,226	,821
Расизм	689,0	2067,0	-1,104	,269
Релігійність	32,5	528,5	-7,289	,001
Соціалізм	309,0	805,0	-4,680	,001
Лібералізм	287,5	1665,5	-4,887	,001
Реакційність	487,0	983,0	-3,007	,003
Пацифізм	705,5	1201,5	-,947	,343

Як ми можемо бачити, достовірні відмінності виявлено за шкалами: Визнання відокремленості влади від народу, Недовіра до влади, Релігійність, Соціалізм, Лібералізм та Реакційність.

Спираючись на показники, представлені у таблицях 3.9 та 3.10, ми, по-перше, бачимо, що за шкалами визнання відокремленості влади від народу та недовіри до влади досліджувані з «Оптимістичним» типом організації часової перспективи достовірно переважають осіб з «Песимістичним» типом. Іншими словами, у тих, хто більш позитивно ставиться до свого минулого, здатен отримувати задоволення у поточному моменті, та є виразніше орієнтованим на майбутнє, проявляється вища недовіра до державного керівництва та більш виразна установка на його виділення в окрему владну касту, що не цікавиться справами народу.

На наш погляд, такий результат може бути зумовлений тим, що особи з

«Оптимістичним» типом організації часової перспективи, з огляду на її позитивну представленість в усіх часових вимірах, мають відзначатися більш виразним інтересом до життєвих подій, що трапляються з ними, в тому числі, в рамках суспільно-політичного життя (подібно до того, як мотивація досягнення сприяє підвищенню інтересу, в той час, як мотивація уникнення придушує його). В свою чергу, більший інтерес сприяє формуванню життєвої компетентності, яка дає ресурси для формування більш критичного ставлення до оточення, в тому числі, і до влади. Зокрема, людина, яка має обізнаність щодо необхідних дій у проблемній ситуації, з більшою імовірністю буде критично ставитися до особи, яка в такій ситуації намагається розв'язати ці проблеми неправильно, ніж та людина, що подібної компетентності не має.

Крім того, позитивна установка представників «Оптимістичного» кластеру може спричиняти збільшення їхньої вимогливості до життя і до влади в тому числі, - відповідно, для того, щоб такі люди були задоволені владою, остання має бути у високій ступені професійною – без ознак корупції, без популізму; здатною до ефективної роботи тощо. На жаль, поки в нашій країні зазначеними характеристиками влада не може відзначитися у повній мірі, - що у сукупності з означеними вище фактами і призвело до отримання описуваних результатів.

Далі ми бачимо, що за шкалою релігійності достовірно переважають представники «Песимістичного» кластеру (у порівняння з досліджуваними «Оптимістичної» підгрупи). Тобто, особи, для яких характерне негативне ставлення до минулого, фаталізм у сьогоденні і невизначеність щодо майбутнього, є більшою мірою схильними до вірування в зовнішні трансцендентні сили, що керують їхньою долею.

Маємо відзначити, що такий результат цілком узгоджується, з огляду на відповідність фаталізму, представленого у типі організації часової перспективи даних осіб, та екстернальності локусу контролю, притаманної релігійності. Тобто, за рахунок того, що дані досліджувані не відчують власну спроможність керувати власною долею, вони схильні спиратися на зовнішні сили релігійної природи, які б, на їхню думку, мали взяти на себе це керування.

Крім того, загальний негативізм у сприйнятті даними людьми себе у часовому просторі, може здійснювати доволі сильний психоемоційний тиск на них, - настільки сильний, що формується нестача внутрішніх ресурсів для його додання. Відповідно, в таких випадках виникає висока вірогідність, що особистість, щоб з цим впоратися, буде звертатися до зовнішніх сил (в тому числі і релігійної природи), шукаючи в них підтримку.

Також, як ми бачимо з таблиць 3.9 та 3.10, за шкалою соціалізму представники «Песимістичного» кластеру мають достовірне переважання над досліджуваними «Оптимістичного». Тобто, перші більшою мірою схильні до дотримання поглядів щодо соціальної рівності всього суспільства, як кінцевої мети його розвитку.

На наш погляд, такий результат слід інтерпретувати, знову-таки, з огляду на негативізм, притаманний даним особам. Вище ми вже зазначали, що негативне ставлення до свого минулого, сьогодення та майбутнього може ставати впливовим джерелом формування мотивації уникнення невдач. При такій мотивації будь-які прояви соціальної конкуренції для особистості є неприйнятними, адже, вмотивованість страхом зазнати невдачі робить людину зовсім неконкурентоспроможною. Такі люди зазвичай невпевнено йдуть на пошуки більш комфортної роботи, адже бояться конкуренції з більш компетентними кандидатами на вакансію; вони не схильні відстоювати власну позицію, адже не мають впевненості, що не зазнають поразки в цьому; для них не властиве прагнення постійно прогресувати, вимагати більшого.

І в якості можливих шляхів недопущення такої конкуренції, дані особи можуть вбачати прагнення до соціальної рівності суспільства, що регламентується на рівні держави. Тобто, вони будують для себе образ ідеального суспільства, де б вони себе відчували максимально комфортно, не лякаючись, що за прийнятну позицію на соціальних сходах їм доведеться конкурувати з іншими – соціалістичного суспільства.

Дане припущення може підтверджуватися і достовірністю у переважанні даних осіб за шкалою реакційності. З огляду на отримані результати, дані особи

більшою мірою, ніж представники «Оптимістичного» кластеру, схильні проявляти свою суспільно-політичну активність тільки коли в цьому є нагальна потреба, - притому, що зазвичай ця активність спрямована на спроби повернути становище у попередній вигляд. Очевидно, що зміни викликають в даних осіб певний дискомфорт, хоча це суперечить негативізму, притаманному ним (ми маємо на увазі, що в нормі особистість, що має негативне самовідчуття, мала б прагнути до покращень, - відповідно, до змін). Проте тут слід згадати про неодноразово підкреслену нами мотивацію до уникнення невдач, яка, очевидно, в даному випадку призводить до небажання змін через пріоритетність недопущення погіршення поточної ситуації над її можливим покращенням (принцип «погано, але головне, щоб не стало гірше»).

Нарешті, останній показник, за яким виявлено достовірні відмінності, - лібералізм. Як ми бачимо з таблиць 3.9 та 3.10, він є значущо більш виразним у представників «Оптимістичного» кластеру. Тобто, дані досліджувані більшою мірою схильні прагнути до свободи від обмежень, що накладаються державою.

У поясненні таких результатів ми можемо покладатися на кілька фактів. По-перше, ми вже зазначали, що загальна позитивність установок, сформована на основі самовідчуття даних людей себе у часовому просторі, може сприяти зростанню їхнього бажання прогресувати та розвиватися (в особистісному, професійному, моральному та інших планах). В цьому сенсі обмеження, що накладаються державою, можуть визнаватися, як перепони на шляху зазначеного розвитку. Наприклад, підприємець може негативно ставитися до законів, що регламентують ведення підприємницької діяльності; педагог, маючий власне бачення шляхів покращення навчального процесу, може вважати малоефективною навчальну програму, що закріплюється Міністерством освіти і науки; ще хтось може вважати, що держава дає недостатньо змоги для вільного виявлення думок і т.д. Тобто, ліберальна спрямованість в даному випадку може розглядатися, як установка на подолання наявних обмежень, що висуваються державою, з метою збільшення ефективності особистісного розвитку громадян суспільства.

Ще один момент, який слід висвітлити, стосується виразної орієнтації на

майбутнє, притаманної організації часової перспективи даних осіб. В нинішніх умовах все більше простежується нарощування обмежень, що формуються державним апаратом (обмеження виїзду за кордон, відкликання низки положень Конвенції прав людини тощо). За умови екстраполяції цих тенденцій на майбутнє, очевидно, що образ даного часового виміру буде формуватися вкрай негативним. Людина ж, яка має високу орієнтацію на майбутнє, в нормі не хоче бачити це майбутнє саме таким, - відповідно, у неї буде формуватися ліберальна спрямованість, орієнтована на бажання долати обмеження, що йдуть від державного керівництва.

Таким чином, нами проведено порівняльний аналіз соціально-політичної спрямованості досліджуваних кластерів з різними типами організації часової перспективи, і, відповідаючи на питання, поставлене на самому початку даного підрозділу (щодо виявлення типу організації часової перспективи, для якого характерні особливості соціально-політичної спрямованості, які визначали б максимально корисні для суспільства характеристики його громадян), маємо зазначити, що таким типом є саме «Оптимістичний», - адже саме для даного типу характерне доволі критичне ставлення до влади, що дозволяє об'єктивно оцінювати її роботу, орієнтація на права та свободи, - за рахунок яких створюються оптимальні умови для особистісного розвитку громадян суспільства, висока соціально-політична проактивність і прийняття конкуренції, на яких ґрунтується суспільний прогрес та здатність брати на себе відповідальність за власні дії і їхні результати.

Отже, особливості соціально-політичної спрямованості особистості з «Оптимістичним» типом організації часової перспективи полягають у вирізній недовірі до влади та у визнанні державного апарату відокремленим від інтересів народу. При цьому для даного типу є характерною ліберальна спрямованість на свободу від обмежень, що накладаються державою.

Для «Песимістичного» типу організації часової перспективи характерна соціально-політична спрямованість особистості, що визначається: її прагненням спиратися на зовнішні трансцендентні сили релігійної природи у пошуках підтримки, необхідної для долання повсякденних викликів; соціалістичною

установкою щодо соціальної рівності всього суспільства, як кінцевої мети його розвитку; та схильністю проявляти соціально-політичну активність лише в умовах нагальної потреби цього, з урахуванням того, що ця активність переважно спрямовується на відтворення становища, яке було до виникнення зазначених потреб.

Отже, на цьому ми вважаємо завершеним наше дослідження, - і на основі його результатів ми приступаємо до формулювання висновків.

Висновки до розділу 3

1. Загалом для досліджуваних характерне збалансоване та узгоджене сприйняття власної часової перспективи із помірною виразністю всіх її складових. Найбільшою мірою у них проявляє себе позитивне ставлення до власного минулого, для якого характерні приємні спогади, поцінування власного досвіду, визнання його емоційно приємним тощо. Найменш виразною виявляється тенденція до знецінення власного минулого, до визнання свого досвіду та його змісту, як неприємного та неприйняттого, а також – до заперечення можливості звернення до даного часового виміру з метою пошуку осмисленості життя.

2. Організація часової перспективи досліджуваних має два типи, що визначаються унікальним співвідношенням складових даного феномену. Перший тип умовно називається «Песимістичним», - для нього характерні тенденції до зниження позитивності та зростання негативу у сприйнятті минулого. Для носіїв даного типу притаманний виразний фаталізм, - тобто, зневіра у власні сили щодо можливостей керувати власною долею у сьогоденні, а також нечітке бачення образу майбутнього, - відповідно, і низька орієнтація на даний часовий вимір. Другий тип називається «Оптимістичним», адже він вказує на тенденції до зниження негативних і збільшення – позитивних оцінок про власне минуле. При цьому носії даного типу мають стійку установку, що вони мають можливості і спроможність для того, щоб самостійно визначати власну долю в актуальному моменті, а також – чітке бачення образу майбутнього та орієнтація на нього.

3. Для досліджуваних в цілому характерний помірний рівень соціально-

політичної активності. При цьому, найбільшою мірою у них проявляється релігійна соціально-політична спрямованість, тобто, така, що ґрунтується на вірі в підтримку від зовнішніх трансцендентних сил в ході долання життєвих труднощів. Найменш виразними в них є дозволеність та лібералізм – типи спрямованості, що вказують на орієнтацію особистості на свободу, неприйняття тоталітарного тиску з боку влади та невизнання традиційних норм та цінностей, якщо вони не є раціонально обґрунтованими. Визнання державного керівництва спорідненим з народом в даних осіб є середньовиразним, проте рівень недовіри до влади є високим.

4. У чоловіків відзначається достовірно вищий рівень ліберальної соціально-політичної спрямованості, у порівнянні з жінками. Також існують певні вікові закономірності даного феномену, які проявляються в тому, що збільшення віку пов'язане зі зниженням рівня довіри до влади та визнання її єдності з народом. Але при цьому навпаки збільшується виразність таких типів соціально-політичної спрямованості, як дозволеність, релігійність та реакційність (тобто, схильність до прояву соціально-політичної активності лише в якості відповіді на певний зовнішній обурюючий стимул).

5. Особливості соціально-політичної спрямованості особистості з «Оптимістичним» типом організації часової перспективи полягають у вирізній недовірі до влади та у визнанні державного апарату відокремленим від інтересів народу. При цьому для даного типу є характерною ліберальна спрямованість на свободу від обмежень, що накладаються державою.

6. Для «Песимістичного» типу організації часової перспективи характерна соціально-політична спрямованість особистості, що визначається: її прагненням спиратися на зовнішні трансцендентні сили релігійної природи у пошуках підтримки, необхідної для долання повсякденних викликів; соціалістичною установкою щодо соціальної рівності всього суспільства, як кінцевої мети його розвитку; та схильністю проявляти соціально-політичну активність лише в умовах нагальної потреби цього, з урахуванням того, що ця активність переважно спрямовується на відтворення становища, яке було до виникнення зазначених потреб.

ВИСНОВКИ

1. На основі теоретичного аналізу проблеми соціально–політичної спрямованості особистості у психологічних дослідженнях було встановлено, що соціально-політична спрямованість особистості – це система особистісних диспозицій, які визначають характер життєдіяльності людини у соціально-політичній площині суспільних відносин, яка охоплює соціально-політичні орієнтації, соціально-політичний статус, політичну культуру, соціально-політичну залученість, активність, політичну соціалізованість та політичну ідентичність. Часова перспектива – це система уявлень особистості про свій минулий досвід, своє сьогодення та майбутнє, що формується за рахунок відношення когнітивної природи до подій та об'єктів, розташованих у часовому просторі, і завдяки якій утворюється комплекс особистісних диспозицій, що визначають характер життєдіяльності людини.

2. При дослідженні часової перспективи досліджуваних виявлено, що загалом для них характерне збалансоване та узгоджене сприйняття власної часової перспективи із помірною виразністю всіх її складових. Найбільшою мірою у них проявляє себе позитивне ставлення до власного минулого, для якого характерні приємні спогади, поцінування власного досвіду, визнання його емоційно приємним тощо. Найменш виразною виявляється тенденція до знецінення власного минулого, до визнання свого досвіду та його змісту, як неприємного та неприйняттого, а також – до заперечення можливості звернення до даного часового виміру з метою пошуку осмисленості життя.

3. В ході класифікації способів організації часової перспективи досліджуваних було встановлено, що ця організація передбачає наявність двох можливих типів, що визначаються унікальним співвідношенням складових самосприйняття особистістю себе у часовому просторі. Перший тип умовно називається «Песимістичним», - для нього характерні тенденції до зниження позитивності та зростання негативу у сприйнятті минулого. Для носіїв даного типу притаманний виразний фаталізм, - тобто, зневіра у власні сили щодо можливостей

керувати власною долею у сьогоднішній, а також нечітке бачення образу майбутнього, - відповідно, і низька орієнтація на даний часовий вимір. Другий тип називається «Оптимістичним», адже він вказує на тенденції до зниження негативних і збільшення – позитивних оцінок про власне минуле. При цьому носії даного типу мають стійку установку, що вони мають можливості і спроможність для того, щоб самостійно визначати власну долю в актуальному моменті, а також – чітке бачення образу майбутнього та орієнтація на нього.

4. В ході вивчення соціально-політичної спрямованості досліджуваних було виявлено, що для них в цілому характерний помірний рівень активності у реалізації даної характеристики. При цьому, найбільшою мірою у них проявляється релігійна соціально-політична спрямованість, тобто, така, що ґрунтується на вірі в підтримку, що йде від зовнішніх трансцендентних сил в ході додання життєвих труднощів. Найменш виразними в них є дозволеність та лібералізм – типи спрямованості, що вказують на орієнтацію особистості на свободу, неприйняття тоталітарного тиску з боку влади та невизнання традиційних норм та цінностей, якщо вони не є раціонально обґрунтованими. Визнання державного керівництва спорідненим з народом в даних осіб є середньовиразним, проте рівень недовіри до влади є високим. Крім того, у чоловіків відзначається достовірно вищий рівень ліберальної соціально-політичної спрямованості, у порівнянні з жінками. Також існують певні вікові закономірності даного феномену, які проявляються в тому, що збільшення віку пов'язане зі зниженням рівня довіри до влади та визнання її єдності з народом. Але при цьому навпаки збільшується виразність таких типів соціально-політичної спрямованості, як дозволеність, релігійність та реакційність (тобто, схильність до прояву соціально-політичної активності лише в якості відповіді на певний зовнішній обурюючий стимул).

5. Особливості соціально-політичної спрямованості особистості з «Оптимістичним» типом організації часової перспективи полягають у виразній недовірі до влади та у визнанні державного апарату відокремленим від інтересів народу. При цьому для даного типу є характерною ліберальна спрямованість на свободу від обмежень, що накладаються державою. Для «Песимістичного» типу

організації часової перспективи притаманна соціально-політична спрямованість особистості, що визначається її прагненням спиратися на зовнішні трансцендентні сили релігійної природи у пошуках підтримки, необхідної для долаття повсякденних викликів; соціалістичною установкою щодо соціальної рівності всього суспільства, як кінцевої мети його розвитку, та схильністю проявляти соціально-політичну активність лише в умовах нагальної потреби цього, з урахуванням того, що ця активність переважно спрямовується на відтворення становища, яке було до виникнення зазначених потреб.

Таким чином, гіпотеза нашого дослідження була підтверджена.

В якості перспектив подальших досліджень ми вбачаємо вивчення соціально-політичної спрямованості особистості в контексті її сенсожиттєвих орієнтацій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бабкіна О.В. Політична соціалізація як засіб формування політичної культури студентства. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. 2019. №1. С. 4-10.
2. Вілсон В. Національна ідентичність в Україні. *Політична думка*. 2000. № 3. С. 120-128.
3. Габрук К.С. Ціннісні компоненти соціально-політичної активності молодих українців і поляків. Житомир, 2019. 54 с.
4. Гончарук О. Раціональність та нераціональність в оцінці населенням України
5. Гордієнко М. Соціально-політичний статус особистості в умовах емансипованого суспільства. *Вісник Львівського університету. Серія педагогіка*. 2009. Вип. 25. Ч. 1. С. 148–159.
6. Дзюба Т. М., Коваленко О. Г. Психологія дорослості з основами геронтопсихології. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів; за ред. проф. В. Ф. Моргуна. Полтава, 2013. 172 с.
7. Квашин В. В. Соціально-політична складова інформатизації сучасного суспільства. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Філософія. Соціологія. Політологія*. 2016. № 5. С. 25-32.
8. Кисельов С. Іntenції політичної реальності в контексті сучасної культури. *Наукові записки. Том 12, Політологія*. 1992. С. 10-16.
9. Кисельов С. О. Політична свобода: дилема індивідуального та соціального. *Магістеріум. Політичні студії*. 2014. Вип. 58. С. 3-7.
10. Козьма В. Політичні ціннісні орієнтації українського середнього класу. *Політичний менеджмент*. 2008. №1. С. 94-101-.
11. Кузьо Л.І. Зміст поняття «часова перспектива» як предмет психологічного аналізу. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2011. С. 39-51.
12. Кутирьова В.І. Політичні орієнтації як соціологічне поняття. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 2009. № 881. С. 103-109.

13. Лактіонов О. М. Координати індивідуального досвіду. Харків, 2010. 366с.
14. Монолатій І. Етнопериферійність: участь суб'єктів західноукраїнської етнополітичної сфери в міжетнічній взаємодії, міждержавних конфліктах і культурі пам'яті. Дрогобич : Посвіт, 2022. 575 с.
15. Суспільне. Новини: В Україні є 10% політично активних громадян, які змінюють країну: результати дослідження. URL: <https://suspilne.media/191958-v-ukraini-e-10-politicno-aktivnih-gromadan-aki-zminuut-krainu-rezultati-doslidzenna/> (дата звернення: 24.05.2024).
16. Онопко О. Соціально-політична ідентичність як фактор виникнення політичних міфів України. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Сер. : Культурологія.* 2010. Вип. 5. С. 373-380.
17. Остапенко М. А. Політична культура суспільства: Навч. посіб. Київ : МАУП, 2008. 96 с.
18. Павленко О. В. Формування життєвої перспективи в ситуації невизначеності. *Актуальні проблеми психології.* 2015. Т. 7, Вип. 39. С. 232-241.
19. Пашкова О. Соціально-політична консолідація як умова реалізації українського державотворення. *Studia politologica Ucraino-Polona.* 2011. Вип. 1. С. 43-49.
20. Плохих В. В. Зв'язок копінг-поведінки з переживаннями плину часу у студентів). *Інсайт: психологічні виміри суспільства.* 2023. № 9. С. 72-93.
21. Плохих В., Супонєва Л. Психологічні захисти в організації часової перспективи студентів в умовах COVID–обмежень. *Наука і освіта: наук.-практ. журнал.* 2021. № 3. С. 12-21.
22. Поворозник К. О. Психологічні особливості розвитку часової перспективи у студентської молоді. *Проблеми сучасної психології.* 2015. Вип. 30. С. 540-550.
23. Політична культура: теорія, проблеми, перспективи / передм. С. Рябов. Київ : Парапан, 2004. 223 с.
24. політичних та економічних змін. *Соціологічний моніторинг.* К.: Інститут соціології НАН України, 2003. С. 77-88.
25. Рудакевич О. Формування національної політичної культури в контексті

- цінностей Європейського Союзу. *Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє*. 2014. Вип. 19 (1). С. 328–335.
26. Рупінський О. Б. Політична комунікація в контексті інформаційних технологій: соціально-філософський аспект. *Людинознавчі студії. Серія : Філософія*. 2017. Вип. 34. С. 81–88.
27. Стегній О.Г. Соціологічні підходи до вивчення типів політичної культури. *Український соціум*. 2015. №2 (53). С. 26-35.
28. Ткач О. І. Соціально-політична структура демократичного транзиту. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. Серія : Політичні науки*. 2016. № 2. С. 96-102.
29. Требін М. П. Сучасна світова соціально-політична криза: чергова перемога реалістів. *Вісник Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого"*. Серія : Соціологія. 2016. № 3. С. 231-236.
30. Щербак М. Соціально-класові характеристики політичної культури в Україні: досвід застосування соціологічного тесту «Типи політичної культури». *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2006. № 3. С. 153–160.
31. Яворовська Л. М., Коноплянко Т. І. Особливості часової перспективи та самоствавлення особистості в юнацькому віці. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Психологія*. 2013. № 1065, Вип. 52. С. 61-64.
32. Cohen R. Anthropology and Political Science, in Lipset S.M. (ed.), *Politics and the Social Sciences*, New York: Oxford University Press, 2009. pp. 29-48.
33. Curtice J., Bryson C. The measurement of socio-political orientations. *International journal of psychology*. 2003. Volume 9, Issue 5. P. 233-258.
34. Dimdins, G., Montgomery, H. and Sandgren, M. Worldviews and Values as Bases for Political Orientations. *International Review of Social Psychology*. 2023. 36(1). p. 1-16.
35. Fraisse P. Perception and Estimation of Time. *Annual Review of Psychology*. 1984. 35:1. P. 1-37.
36. Frank L. K. Time perspectives. *Journal of Social Philosophy*. 1939. 4, 293-312.

37. Frankl V. Man's search for meaning: an introduction to logotherapy. Boston : Beacon Press, 1992. 196 p.
38. Furnham A., Fenton-O'Creevy M. Personality and political orientation. *Personality and Individual Differences*. 2018. 129. P. 88-91.
39. Gjesme T. On the concept of future time orientation: considerations of some functions' and measurements' implications. *International journal of psychology*. 1983. Volume18, Issue 1-4. P. 443-461.
40. Hoornaet J. Time perspective: theoretical and methodological considerations. *Psychol. Belgica*. 1973. Vol. 13, № 3. P. 265–294.
41. Huntington S.P. Paradigms of American Politics: Beyond the One, the Two, and the Many. *Political Science Quarterly*. 1974. Vol. 89, No. 1. P. 1-26.
42. Ivanova, E. F. G.K. Sereda's Theory of Memory as a Development of the Ideas of the Zinchenko School. *Journal of East European Psychology*. 2011. 49(1). P. 68–96.
43. James W. The principles of psychology, Vol. 1. Henry Holt and Co, 1890. 1393 p.
44. Kolenc J. Anthropological approach to political culture: the case of Slovenia. *Anthropological Notebooks*. 2012. № 18 (2). P. 27–43.
45. Lee M. Y. K., Wong M. Y. H., Chan A. K. W., Chong E. K., Cheung L. T. O. Do people feel they belong? Socio-political factors shaping the place attachment of Hong Kong citizens. *Geographical Research*. 2024. 62(1). P.181–193.
46. Lennings C. Optimism, Satisfaction and Time Perspective in the Elderly. *International journal of aging & human development*. 2000. 51. P. 167-81.
47. Lewin K. Defining the "field at a given time". *Psychological Review*. 1943. 50 (3). P. 292-310.
48. Marchand A., Frisby M., Kraemer M., Mathews C., Diemer M., Voight A. Sociopolitical Participation Among Marginalized Youth: Do Political Identification and Ideology Matter?. *Journal of Youth Development*. 2021. 16. P. 41-63.
49. Nuttin J. Motivation, planning, and action. A relational theory of behavior dynamics. Hillsdale, N.J.: Erlbaum, 1984. 412 p.
50. Nuttin J., Lens W. Future Time Perspective and Motivation : Theory and Research

- Method. Rev. ed. Leuven University Press ; Lawrence Erlbaum Associates, 1985. 367 p.
51. Plokhikh V. V. Limitation of psychological defense on the formation of students' time perspective. *Insight: the psychological dimensions of society*. 2022. 8. 3. 39-55.
  52. Plokhikh V., Yanovskaya S., Bilous R. Psychological Defenses of Students in the Process of Experience of Time. *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*. 2023. 14(4). P. 138-156.
  53. Wegener B. Political Culture and Post-Communist Transition – A Social Justice Approach. *Social Justice Research*. 2000. Vol. 13, № 2. P. 75–82.
  54. Zaleski Z. Personal future in hope and anxiety perspective. *Psychology of Future Orientation*. Lublin, 1994. P. 174-194.
  55. Zimbardo P. G., Boyd J. N. Putting time in perspective: A valid, reliable individual-differences metric. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1999. 77. P. 1271-1288.

АНОТАЦІЯ

Хоменко А. - Особливості соціально-політичної спрямованості особистості в залежності від організації часової перспективи

Робота присвячена вивченню соціально-політичної спрямованості особистості в контексті організації її часової перспективи.

У роботі розглянуто поняття соціально-політичної спрямованості, проведено аналіз підходів до класифікації типів соціально-політичної спрямованості особистості, розкрито зміст феномену часової перспективи.

До емпіричного дослідження було залучено 83 особи у віці від 23 до 58 років. Серед них – 46 чоловіків і 37 жінок. На основі отриманих даних було досліджено характеристики сприйняття різних часових вимірів досліджуваними; в ході кластеризації вибірки на основі показників часової перспективи було отримано профілі організації даного явища; проведені вимірювання характеристик соціально-політичної спрямованості; здійснено порівняльний аналіз соціально-політичної спрямованості досліджуваних кластерів з різними типами організації часової перспективи.

За підсумком дослідження було виявлено низку особливостей соціально-політичної спрямованості особистості, що є характерною для оптимістичного (для якого характерні тенденції до зниження негативних і збільшення – позитивних оцінок про власне минуле) та песимістичного (для кого характерні тенденції до зниження позитивності та зростання негативу у сприйнятті минулого) типів організації часової перспективи.

Ключові слова: соціально-політична спрямованість; часова перспектива; минуле; сьогодення; майбутнє; соціально-політичні установки; тип політичної спрямованості; соціально-політичні орієнтації; соціально-політичний статус; політична культура; соціально-політична залученість.

SUMMARY

Khomenko A. - Peculiarities of the socio-political orientation of the individual depending on the organization of the time perspective

The work is devoted to the study of the socio-political orientation of the individual in the context of the organization of its time perspective.

The paper examines the concept of socio-political orientation, analyzes approaches to the classification of types of socio-political orientation of an individual, reveals the meaning of the phenomenon of time perspective.

83 people between the ages of 23 and 58 were involved in the empirical study. Among them - 46 men and 37 women. On the basis of the obtained data, the characteristics of the perception of various time dimensions by the subjects were investigated; in the course of clustering the sample based on indicators of the time perspective, profiles of the organization of this phenomenon were obtained; measurements of the characteristics of socio-political orientation were carried out; a comparative analysis of the socio-political orientation of the researched clusters with different types of time perspective organization was carried out.

As a result of the research, a number of features of the socio-political orientation of the individual were revealed, which is characteristic of the optimistic (who is characterized by tendencies to decrease negative and increase - positive assessments about his own past) and pessimistic (who is characterized by tendencies to decrease positivity and increase negativity in perception past) types of time perspective organization.

Keywords: socio-political orientation; time perspective; past; the present; future; socio-political attitudes; type of political orientation; socio-political orientations; socio-political status; political culture; socio-political involvement.